

СУЧАСНІСТЬ

ГРУДЕНЬ 1980 — Ч. 12 (240)

Е. АНДІЄВСЬКА: ПЕРШІ ПРИСТУПЦІ НОЧІ

Д. БАЮРСЬКИЙ: КІНЕЦЬ ЦІКАВОГО СВІТУ

**Ю. ТАРНАВСЬКИЙ: ПРОЄКТ НА АКАДЕМІЮ
БРОДІВ**

І. КОШЕЛІВЕЦЬ: ТУГА ЗА КАТАРСИСОМ

**ІНТЕРВ'Ю З А. СОЛОМУХОЮ
ТА В. СТРЕЛЬНИКОВИМ**

В. ВИТВИЦЬКИЙ: ЮВІЛЕЙНЕ ПОЖНИВ'Я

В. ГРИШКО: ЩО БУЛО, ЧОГО НЕ БУЛО

**М. ПРОКОП: Р. ШУХЕВИЧ І САМОСТІЙНІСТЬ
УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ**

Р. МОРОЗ: ГРЕКИ НА УКРАЇНІ

**А. КАМІНСЬКИЙ: ЧОМУ НЕРВУЮТЬСЯ
СОЛЖЕНЦИН І КРАСНОВ?**

**В. БЕЛОЦЕРКОВСЬКИЙ: ПІСЛЯ АНКЕТИ
«СУЧАСНОСТІ»**

**"SUČASNIST" — DEZEMBER 1980
MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5**

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТИ»

Михайло Осадчий **QUOS EGO...**

Мюнхен, 1979, 174 ст. Передмова Катерини Горбач.
Обкладинка Ірини Івахів.

Збірка складається з двох частин: «Сонети Батьківщині» й «Елегії». Один з головних мотивів поезій Осадчого — туга за Батьківщиною в ув'язненні на далекій чужині.

Ціна 6 ам. дол.

Іван Кошелівець

ОЛЕКСАНДЕР ДОВЖЕНКО

Мюнхен, 1980, 428 ст. Мистецьке оформлення Якова Гніздовського.

Книжка І. Кошелівця є спробою творчої біографії. В його інтерпретації Довженко — романтик, у «неправдоподібному» якого більше «чистого золота правди», ніж у «правдоподібному» багатьох соцреалістів.

Ціна 18 ам. дол.

Микола Руденко **ЗА ҐРАТАМИ**

Мюнхен, 1980, 222 ст. Передмова Надії Світличної. Обкладинка Тита Геврика.

Микола Руденко, засуджений в 1977 р. за очолювання Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, відбуває вироки у Мордовських таборах. Увесь літературний доробок Руденка сконфіскований і вилучений з бібліотек СРСР.

Поезії, які увійшли до цієї збірки, написані в ув'язненні протягом 1977-1978 років. Твори Руденка мають широкий тематичний діапазон від філософської лірики до інтимної.

Ціна 9 ам. дол.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ГРУДЕНЬ 1980

Ч. 12 (240)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Редактор: Юрій Шевельов.

Заступник редактора: Марта Скорупська.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришина, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Надія Світлична.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу: Sučasnist, 254 West 31 St., 15th floor, New York, N. Y., 10001, U.S.A. Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в «Historical Abstracts».

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I Czornij.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb.)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Gebrüder Westenhuber
8000 München 2, Heimeranplatz 4.

ПЕРШІ ПРИСТУПЦІ НОЧІ

Емма Андіївська

Карафка мозку попливла у ніч,
Й хрещальня звуку вигойднула креміль,
Озонного сипнувши в груди краму
Й окремо — пільму. Зоряний спинач

Докупи спинами — тварин, траву
(Замість листків — самі крихкі озерця:
Слід: серце вирване і — на долоні — зірці,
Замуленість речей перетрива).

З усіх карнизів тягнуть довгу шкіру, —
За досвітки, за скалки непокори,
За світляків, що місяць накресав.

Карафка мозку зупинилась в хмарі,
І раптом найпохмуріші почвари —
Довкілля — в диски проливні Краси.

Вусики зору

Зернина хмарою нависла над хвощем,
І вже не цівки, а огудь лапата повінь.
Згасають сарни унизу, бо небом — пави.
В проваллях і ярах то плямка, то сюрчить.

В воді пливають мечі. Ще мить — й ламку печать
Не розпізнати в драглистих спалахах півоній.
Крізь очі, крила — тягнуть світу пуповину:
Комахопівень ходить по траві й січе

Серпом вогнистим продовгасті перли й пера.
В повітрі півноги валяється, а поруч
В суцільних мигальцях, аж потічки течуть,

Гуля люстерко й гусячу вгинає шию.
З глибин назовні кожне цупко поспішає
У баржу видмуху, де місяці мачин.

*

Смерть п'є із гофрованого блюдечка.
Пригощають, кладуть спати
Й підводяться кістяками.
Розплітають коси нареченій,
Вигембльованій із ребра,
Поруч зі смертю, що сєє
Півмісяцями ключиць.
Зяють глеки, відлунюючи пустку,
Зяють душі, чекаючи сіяча,
Що пригорщами розсипатиме
Очі і леза.
Смерть п'є із гофрованого блюдечка.

*

Смерть закидає петлі.
Не ляскає жодна ляда.
Смерть тримає карася в руці
Й вимовляє цілі суходоли.
— В трухлявім дереві б'ють водограї, —
Повторює на весь голос.
Та ніхто їй не вірить,
Самі ж бо мумії на смітниках.
І смерть далі закидає нові петлі.

*

Мацаки смерти,
Хреботрощильні,
Калатала в мозку.
Простягни лишень руку,
І на стокротці не зітнеш
Усіх голів гідри.
Скачуть по колу,
Ловлячи сочевичину долі.
І нікому невямки,
Що світ — піднебіння гієни.

Тим самим порожнинам, обтягненим людською шкірою

З ЦИКЛУ «ВІДСЗВИ»

Ти — затичка продажна, хам, холуй,
Мерзенна воша, м'ясо засмерділе,
Кльоака, що прибрала людське тіло,
Ковтаючи сциклини похвали

Донощиків. Усі твої діла
Тавром яснять на хрунячому рилі.
Гадаєш, що немає заборола
На всі твої паскудства? Віддали

Тобі усіх на вічну поталу,
Й ти питимеш їм мозок із потилиць?
Лайно собаче, гидяний упирю,

Ти, дірко з гузна, виблювку, байстря,
З начальником у кишці за підпору!
Твоїм знуцанням прийде край, потворо,

Аж сідницями ляснеш у бистринь!

Кінець цікавого світу

Демонодор Бакорський

Один світ відходив хвилями. Наперед з'явилися вояки з Нашої Дивізії, щоб змінити ґренцшуців над Нашою Рікою, яка чомусь була Границею невідомо чого з чим, бо обабіч її берегів була та сама німецька влада. Я протовпився через громаду хлопців до одного з Наших Вояків з левом на вилогах і спитав, чи боїться більшовиків. Замість сподіваної героїчної відповіді я дістав таку, що мене розчарувала: "Чого ж їх боїться? Такі самі люди, як ми". Може, через цей брак завзятости на ворогів, Наших незабаром замінено на Границі туркестанцями. Один з них, киргиз, залицявся навіть до моєї мами. Казав, що колись сам був у більшовицькій армії. Люди питали його також, чи не боїться більшовиків. Відповідав, що як попаде їм в руки, то пояснить, що в таборі для полонених щодня вмирало по сто людей з голоду, отже вибрав службу для німців. Люди хитали головами з повним зрозумінням. Звісно, кожний би так вибрав. Потім через гостинець просунулась довга валка кибиток, коло яких їхали вершники в бурках і з рушницями. Люди казали, що це кабардинці. Хтось пригадав собі пісеньку з царських часів: "Кабардинцу всё равно, что малина, что..." Я хотів її заспівати проїжджим вершникам, але мати категорично заборонила, бо ану ж цим не все рівно. Потім з'явилися угорці в іржавих одностроях. Їхнє озброєння мені не імпонувало, бо було бідніше від німецького. Навіть їхнє авто зіпсувалось у самій середині села, чого німецькі авта ніколи не робили. Єдиною річчю, гідною уваги в них, були пастильки з дивними написами і з дивним смаком. Трудно було вирішити, чи вони смачні, чи ні — і це давало багато наздогад. Німецькі пастильки були менше загадкові — або явно добрі, або явно недобрі. Відїзд угорців залишив мене з завірюхою суперечних роздумів. Далі з'явилися люди, що носили жовто-сині нашивки на фуражках з буквами "СУ". Люди звали їх ескарисами.* Хоч букви "СУ" означали "Служба України", мова цих

---

* Тоді я ще не знав, що Askaris (з арабської) — це була назва, якої німці надавали тубільним військам на своїй службі, спершу у східній Африці за першої війни, потім на Україні — за другої.

ескарисів була якась дивна й недолюга, ніби до школи не ходили. Найбільше імпонували мені в них гранати, застромлені за халяви. Це виглядало страшенно бравурно, так що я вже їх навіть не питав, чи бояться більшовиків. Коли, врешті, показалися колони німців, спочатку на звичайних мужицьких возах, нерідко навіть з мужиками-фірманамі, переодягненими за німців, а потім на панцерних возах, Наше Село вирішило, що це вже кінець, і треба тимчасово відсунутись від гостинця до Загумінкових Сіл, якими ніхто не цікавиться. Перед ісходом уся родина нашого Господаря і ми з мамою довго сиділи в його половині хати. Під час цих вечорниць чи посиденьок Тітка в родині Господаря сказала слова "Перед загибеллю спати хочеться", яких значення розкрилося щойно за кілька днів. Перед вирушенням у дорогу я вирізав портрети Сталіна і Черчіла з німецької газети і повісив у виходку, але мама наказала зняти Сталіна, бо невідомо, чи більшовики знаються на жартах. Залишився тільки Черчіл.

Розумування Нашого Села було правильне. Ледве ми опинились у далекому Загумінковому Селі і зайняли спостережні позиції на кривлі клуні, як над Нашим Селом з'явилися літаки. Це бомблення було набагато цікавіше від усіх пережитих раніше, коли сиділось у підвалі чи рові, нічого не бачачи. Нарешті величавий театр: літаки підлітали низьким луком над Наше Село, і негайно вистрілювали під ними вгору хмари, а щойно секунду пізніше доходив гуркіт. Я очікував з радісним трепетом вигляду руїн нашого дому.

Після цього видовища втікачі з Нашого Села вирішили, що вже по всьому, і можна вертатись. І знов Наші Селяни не помилились. Ледве підійшли ми до села, що лежало між Загумінковим і Нашим, як на вулиці закишіло від людей в глинистих, брудних уніформах. Оскільки той світ відійшов різноманітними хвилями, остільки цей навалив одноманітною зливою. Під плотом лежав один з новоприбулих з головою, перев'язаною окривавленим бандажем. Підійшов до нього старшина, похилився, понюхав і сказав: "П'яний". Я був незвичайно розчарований, уже уявивши собі цього чоловіка героїчно загиблим. Інший глинистий пришелець витягав коня з чийогось обійстя, але під'їхав до нього на коні інший старшина, вилаяв і наказав віддати коня. Глинистий віддав, — знов розчарування. Дійсність ніяк не хотіла бути драматичною на моє бажання. Трохи цікавіша подія трапилася щойно на другому кінці Проміжного Села. Чолов'яга в глинистому шматті сидів на призьбі і то виймав, то вкладав назад свої зуби. Наші дядьки дивилися з роззявленими ротами. Чужинець був незвичайно гордий зі своєї штуки і не міг нахвалитися, яка це вигода мати такі зуби. Хочеш — засунеш, хочеш — висунеш, як шухляду. "Ось як воно в нас!" — ніби казав "солдат", і цей не-

висловлений висновок звучав переконливо. Дядьки починали вірити, що під новою владою, яка знає такі штуки, може, не буде погано. Німці таких шток не робили і, певно, тому програли.

Повернення додому перейшло мої найкращі сподівання. Хоч і дім, і виходок стояли (мама мала рацію, навіть бомби не затерли сліду моїх небезпечних жартів), але зате один хлів лежав у руїні, а з другого вирвало наріжник, біля якого лежало вбите теля. На середині подвір'я біля колодязя була насипана могила з хрестом, а коло неї лежав кінь з піднятими вгору ногами. Ніхто не насипав йому могили і не поставив хреста. Ще цікавіші речі виявились під розвалинами хліва: наперед знайшлось осмалене поросля, а дещо глибше — мати нашого Господаря. Звідки Тітка про це все знала пару днів наперед?

Жінка нашого Господаря схлипнула кілька разів над свекрухою, але якось без переконання, тільки для годиться. Цвинтар був напроти нашого дому, — яка догода! Труни не робили. Просто загорнули бабу в рядно, помолились біля рову, засипали і поставили хрест.

Війна світів обійшлась нашому Господареві недорого: одне теля і одне поросля, яких можна було з'їсти (кінь був не Господарів, а німецький, та й їсти його не дозволяв звичай — це все одно, що з'їсти kota або пса), і одна мати, якій і так уже давно була пора вмерти (їсти її не годилось з тих самих причин, що коней, котів і псів).

Єдиною втратою для Господаря були ми, які вирішили, що треба нам зникнути з Нашого Села, поки нова влада не довідається про наші гріхи (туркестанець, мої пастильки від угорців, Сталін у виходку, батько в німецькій війську і т. д.). Починалось нецікаве життя нової міжвоєнної доби, яка мала затягнутись на довго, довго.

ПРОЄКТ НА АКАДЕМІЮ БРОДІВ

Юрій Тарнавський

Кін порожній. На кону екран. Екран білий. Світло в залі гасне. Чути звук прожектора. Звук подається через гучномовець. Звук посилений. Він неприємно сильний. Починається фільм. Він кольоровий. На екрані шолом. Шолом на чорнім тлі. Він німецького типу. Шолом оливковий. Він забирає майже цілий екран. Шолом показаний згори. Його перед вгорі екрану. Минає десять секунд. Шолом починає обертатися. Він обертається праворуч. Він обертається поволі. Він обертається дев'ятдесят ступенів. Це забирає хвилину. Перед шолома тепер на правім боці екрану. Минає десять секунд. Шолом починає обертатися знову. Він обертається так, що видно його правий бік. Шолом перестає обертатися, коли його правий бік обернений до глядачів. Це забирає теж хвилину. Минає знову десять секунд. Тоді чути різкі звуки. Вони наче вдари чогось твердого об щось тверде. Це міг би бути молоток, що вдаряє об залізну плиту, наприклад. Звуки дуже голосні. Вони дуже неприємно різючі. Чуючи звуки, дехто заплющив би очі, наприклад. Їх щось із п'ять-шість. Вони не рівномірно розташовані. Вони тривають п'ять секунд. Із першим звуком по середині правого боку шолома з'являється діра. Вона неправильної форми. Діра має гострі боки. Вона наче вибита в склі. Із кожним звуком вона більшає. Шолом ніби кришиться. Нарешті діра стає трохи зигзагувата. Нарешті вона забирає яку одну десяту поверхні правого боку шолома. Діра чорна. Коли кінчаються звуки, вона червоніє. Вона стає яскраво червоною за п'ять секунд. Червоний колір тоді починає розходитися з діри. Він розходить на всі боки. Він розходить приблизно з однаковою швидкістю в кожному напрямку. Колір одначе творить заокруглену форму. Він ніби рідина. Вона ніби досить густа. Вона ніби досить густа фарба. Колір заливає шолом. Опуклости шолома не видно, одначе, під кольором. Колір ніби стирає тривимірність шолома. Залиття шолома кольором забирає три хвилини. Колір далі розливається. Він заливає цілий екран. Це забирає дві хвилини. Екран тепер одностайно червоний. На ньому не видно ніякого сліду шолома. Минає десять секунд. На екрані зарисовується щось темне. Воно теж червоне, одначе. Чути звуки, як плюскіт рідини. Вона ніби досить густа. У ній наче щось рухається. Звуки

теж нагадують цмокання, як під час їжі чогось смачного. Внедовзі на екрані починає бути видно пару чобіт. Вони німецького типу "саперків". Чоботи обернені передом до глядачів. Чоботи теж забирають майже цілий екран. Над ними видно тільки трішки штанів. Штани досить вузькі. Чоботи опадають і підносяться. Людина, що має їх на ногах, ніби йде крізь досить глибоку рідину. Опадаючи, чоботи занурюються в рідину. Вона сягає їм вище половини. Рідина досить густа. Підносячися, чоботи майже цілком вилазять із рідини. Чоботи, штани, рідина й тло червоні. Чоботи опадають та підносяться досить поволі. Людина, що має їх на ногах, ніби втомлена. Кожен крок забирає більше, ніж секунду. Звук кроків у рідині досить голосний. Звук цей частково заглушує звук прожектора. Минає хвилина. Голос починає читати імена й прізвища членів Першої української дивізії "Галичина", що впали під Бродами. Голос чоловічий. Він голосний. Він майже заглушує звуки прожектора та кроків. Для цього ці два звуки можуть бути притишені. Голос одначе не неприємно голосний. Він читає досить поволі. Він читає рівномірно. Він читає менше-більше під ритм кроків. Голос читає без емоції. Він читає, й чоботи рухаються, аж названо всіх, хто впав. Якщо хочеться, щоб після якогось часу на кону відбувалися інші дії, звуки фільму можуть бути притишені й на кону може бути засвічене світло. Чоботи рухаються ще десять секунд після того, як затихає голос. Звуки прожектора та кроків тоді такі сильні, як перед появою голосу.

ЗЕРНО БОЛЮ

Ліда Палій

Час сподівання — Великодня Субота,
Час сподівання — засіяла чорнобривці,
Час сподівання — куці бруньчаться,
Час сподівання — ти...

*

Ждучи тебе, наломила жасмину,
і вставила в грудях моїх у флякон.
Жменями начерпала запаху квітів,
держала для тебе.

Вчора, як ти не прийшов,
розгорнула долоні у розпачі,
розвіялись пахощі,
на місці зів'ялих квітів загніздився біль.

Прийди, як колись,
розсотай цей болючий клубок,
бо у тебе в руках ще кінець прядива,
тоненького, мов павутиння.

*

Я кружляю сателітом
кругом чорного телефона —
і не можу вийти з його орбіти.
Я стала вся чорна,
Я слухаю своїм чорним вухом,
але тільки серце дзвонить.
Я дивлюся на світ
десятьма круглими очима.
у кожному оці у мене число,
а ти забув їхній порядок.

*

Позавчора ти обіцяв приїхати,
приготувала літо і сонце,
а тебе немає.

Вчора ти обіцяв приїхати,
найняла хор пташиний і виростила квіти,
а тебе немає.

Сьогодні ти обіцяв приїхати,
я приліпила незабудьки до зіниць і погарнішала,
а тебе немає.

Завтра ти обіцяв приїхати,
сльозами красу змила до білого,
на обличчі не залилось ні уст ні очей,
а тебе немає.

Післязавтра ти обіцяв приїхати,
я впала на дно криниці болю в моєму саду,
бо вже не вірю, що ти приїдеш.

*

Яким правом столочив ти квітник,
що вирощувала під вікном очей моїх?
Яким правом сягнув рукою в душу
і вибрав всі мрії, які весною засіяла?
Скажи, що мені тепер діяти
із грядкою паперових квітів?

*

Не слід було тебе ув'язнювати
в рожевому яблуці мого щастя.
Тепер,
коли воно впало і розколось,
з нутра вилетіла біла нетля.
На місці яблука залишилося
тверде зерно болю,
яке вже ніколи не скільчиться.
Покотило зерно ген від себе,
наче важкий камінь.
Залишилося порожнеча,
ніщо....

СНІДАНОК

ольга рудакевич

сніданок: на білому столі глиняна тарілка з яєшнею. збоку серветка з кольорової тканини, ніж, вилка, ложечка, горняtko. глиняне, як і тарілка. порожне.

я не знала як Вам зробити каву так як завше чи слабшу Ви собі зробить тату а я мушу вже іти. яйця з'їжте вони здорові не пошкодять Вам раз на місяць а завтра вже зварю Вам кашу па-па

дочка цілує мене в чоло, і її нема. я умгукаю їй вслід. закриваю очі, умгу біжи біжи нічого не зробиш, я ще кілька днів побуду та й годі. це я так тільки, щоб побути з кимсь, приїхав до тебе, вже довго не буду. щоб побути з кимсь

ти завважила, як я очі мружу, коли входжу зранку в твою кухню, вона в тебе така яскрава, стіни ж білі, стіл білий, вікон — чотири в кутку, якраз де стіл, одне над відливом, а ти ще й занавіси білі повісила, вазони розставила, і я не можу зранку входити в твою кухню з відкритими очима, мушу їх прикрити, спустити штори на вікнах до душі своєї, от як я поетично висловлююсь не думаєш? знаю знаю: це тобі не поезія. а що тобі поезія я й не знаю, хоч ми з тобою не раз на цю тему дискутували що поезія а що не поезія і доходили до висновку що кожному своя поезія.

кожному своя поезія.

кожному своя.

своє свій кожному.

так ну добре. ти пішла. а я сиджу тут і розмовляю сам з собою, ніби з тобою, в себе я розмовляю просто сам із собою. вернешся аж увечері. стомлена. подратована. ну нічого. я собі покищо поснідаю тоді посуд помию повитираю порозставляю на місце подивлюсь чи вазони не треба попідливати. журнали перегляну. на прогулянку піду. візьму ціпок свій і піду на прогулянку. навколо кварталу. а може і навколо двох-трьох розженуться, в тебе тут гарна околиця, спокійна, безпечна. в мене, знаєш, не дуже. часом навіть просто таки страшно вийти, але я себе заспокоюю, що від біди не втечеш (кожному своя поезія), отож нема чого ховатись між чотирма стінами, біда може і тут у тебе, в твоїй гарній спокійній

околиці спіткати. правда ж.

у мене, коли я ходжу на прогулянки, то за вуличним шумом нічого не чути. а в тебе, коли іду, то чую кроки свої і чую, як стукає об цемент ціпок. вдень це нічого, а от увечорі, коли я ходжу перед сном, мені стає моторошно. слухати кроки свої. і ціпок. знаєш, я тоді навіть швидше пробую іти, щоб не так моторошно було, щоб менше кроки дзвеніли, але швидкість тут ні при чому. просто швидше дзвенить у вухах звук кроків моїх. і ціпка. я б навіть перестав увечорі ходити, але ти знаєш, як не пройдуся, то не можу заснути. мушу пройтись. і хоч трохи почитати. а читаю я ще досить багато, журналів кілька передплачую, та й і книжки читаю, стільки ж цікавого. не даром же ж кажуть вік живи вік учись все одно дурнем помреш, правильно чи не правильно я сказав, ти колись любила приказки може пам'ятаєш я вже забуваю. мозок ніби функціонує, а часом проваллям позихає або не сприймає у фокусі, все стає пухнатим і хочеться кліпати. звичайні речі які колись так добре знав. а от певні сцени з життя раптом з'являються перед очима стирають реальність і ти сидиш не тут тепер а там тоді аж прийде та секунда коли мозок, от дивний мозок, коли мозок так само раптом відриває тебе від тої сцени і ти лишаєшся ні тут ні там. це боляче.

мені найчастіше повторюється епізод з раннього дитинства мені було років з три або чотири я мав такі темносині штани із шлейками і білі підколінка а черевики високі я їх довго носив мама спочатку ноги обмотувала ганчірками щоб не були занадто великі і потім уже коли підріс то нормально взував їх так марудно було зашнуровувати і зав'язувати але це все менше з тим. чомусь я в лісі. не знаю чи по гриби ми ходили чи по ягоди в нас на маєтку такий гарний ліс був ми туди щодня бігали мамі дзвіночки приносили мама їх ставила на стіл так весело було вечеряти з дзвіночками на столі, але це мусіла бути неділя я ж у білих підколінках і в темносиніх штанах із шлейками. стою я в лісі. сонце, ти ж знаєш, як в лісі сонце шматочками світить. і все. а оте почуття повного спокою яке я тоді відчув і насолодившись розігнав дзвінким сміхом бо мені так же ж радісно стало, оте почуття повного спокою не встигає мене догнати. а я ж цілком свідомо чекаю мені хочеться так же ж хочеться щоб та картина з дитинства не втікала так швидко щоб я встиг хоч сьорбнути того спокою.

ну добре: годі вже розмовляти. давай поснідаємо.

я відкриваю очі: нікого нема.

уляно де ти що це ти вже поснідала і пішла і навіть нічого не сказала а я сиджу тут розмовляю з тобою хіба ж так можна з батьком своїм а може ти і сказала щось а я не дочув вибачаюся буває і таке

встаю.

це ти напевно вже вазони заливаєш га
іду у вітальню.

а знаєш в мене також багато вазонів а отой кактус що ти мені дала
пам'ятаєш отой що в тебе так гарно

у вітальні нікого нема, може у виходку

помаранчово цвів він у мене якось був впав не знаю навіть чому і я
його пересадив у інший вазон. той же ж розбився так я його
пересадив а він пропав.

я стою.

тихо.

нікого нема.

раптом не знаю що робити.

вертаюсь у кухню. мружу очі: на столі сніданок. на глиняній тарілці
холодна яешня. збоку серветка з кольорової тканини. ніж.
вилка. чайна ложка. горнятко. глиняне, як і тарілка.

і повно сонця.

ТУГА ЗА КАТАРСИСОМ

ПІСЛЯЮВІЛЕЙНЕ ПРО МИКОЛУ БАЖАНА

Іван Кошелівець

У жовтні минулого року відзначали 75-ліття Миколи Бажана. "Вітчизна" вмістила портрет на повну сторінку. Обличчя — великим пляном. Схоплене п'ятірнею правиці під уста, воно очима промовляє про долю поета красномовніше, ніж усі офіційні знаки ювілейного вшанування: на ньому вираз, вживаючи модного тепер терміну, відчуження і самотності.

По недавній смерті Юрія Смолича і Петра Панча — Бажан останній з плеяди ваплітян, а найближчі його друзі з того кола, романтики, як і він, — Юрій Яновський і Олександр Довженко давно покинули цей світ. І уявляється нам Бажан самотнім серед тисячі тих молодших, приналежність яких до літератури часто засвідчена чи не самим членським квитком СПУ.

Від появи першого Бажанового вірша десь у 1923 році проминуло майже шістдесят літ — романтики відродження замолоду; карколомного злету першого (неповного) десятиліття; далі довгих років розчарувань і поразок через потребу пристосовуватися коштом повної віддачі в творчості; щирої дружби і болючих втрат друзів; зрад, яких, певно, довелося зазнати й на собі, але й допуститися супроти односторонців. Усе це зафіксував мертвий об'єктив на унікальному портреті з поглядом очей, наче б спрямованих крізь усе навколишнє в неповторне минуле.

Сам Бажан у тому ж жовтневому числі "Вітчизни" відзначив своє 75-ліття циклом поезій "Наш неповторний світ". Чи то автоматично за звичкою стількох уже літ, чи з конечности (бож занепадницького не надрукують і Бажанові) настроюється він на оптимістичну нуту, а з рядків — подих того самого жалю за втратами, що й з очей на дивному портреті:

Хай спечені уста я ще раз притулю
До живодайного, як молодість, напою,
Настою споминів, і радости, й жалю,
Яким я жадібно зболілу душу гою...

Бажан увійшов в українську поезію, з першого свого кроку, без учнівства і всього іншого, прикметного початківству, в озброєнні

не звичною для сучасників, а вже й поготів попередників, поетикою, зовсім не пісенною, хоч один з його ранніх віршів і називається "Пісня бійця". Але й він у ритмі рубаного дольника — зовсім не пісня у звичному розумінні.

У Бажана відсутня прозора симетрія в структурі вірша, звичайна в популярних поетів, зокрема й неоклясиків, яка влегше сприймання цілості. Його вірш — лямбіна образів, які в навальному русі, як крига в весняному льодоході, динамічно накочуються один на одного. Поетична мова Бажана ускладнена незвичною синтаксичною структурою і такою ж оригінальною лексикою. В обох цих прикметах до Бажана ніхто не наблизився. Так і проклав він свою окрему лінію через усі шістдесят років української радянської поезії.

У монолітності його стилю вирізняється ще одна особливість: сказати б, громохке, не лагідно пісенне озвучення, часто з доміантою на рокітливому р: "І вибуха, як постріл рух, Розряд міцних натуг. Тут Буяє труд, І пруг ляга на пруг, І кут ляга на кут; Луна іде навкруг Споруд" ("Будівлі"); "Зубами чорним зубил Рубають ромби брил, Бетон громадять в кучугури" (там само).

Бажана не можна читати просто, як Сосюру чи Малишка, за одним разом вбираючи все без остачі, що міститься в словах вірша; у нього, щоб сприйняти глибину його образної мови, треба вчитуватися з напругою, адекватною пружності складних семантичних структур, які ніколи не спадають до лагідної простоти.

З цієї причини, попри всі атрибути офіційного вшанування, яке віділяється йому не так за поезію, як за громадські заслуги, Бажан ніколи не був популярним поетом; що зрозуміле особливо в системі, за якої все, творене на вищих регістрах інтелекту, сприймається упереджено як щось через свою незрозумілість небезпечно ухилом у "неспівзвучність"; натомість вимагається народність — у примітивному розумінні приступності для "простої радянської людини". Тому в їхньому розумінні ієрархії вартостей, досконало виробленої і пильно дотримуваної, перед Бажаном (у розумінні — над ним) могли ставити не тільки Рильського, а й Сосюру чи Малишка.

Передбачаю занепокоєння шанувальників популярного Рильського, ім'я якого, як завжди буває з популярними, часто згадують всує і ті, хто звик шанувати його не з власного досвідчення, а з чужих слів, — занепокоєння, чи автор не принижує Рильського, поставивши його поруч з Бажаном у такому підозрілому контексті.

У поезії, як і в усякому іншому ділі, бувають цілком природно більші й менші, але часто трапляється так, що питання — хто більший, просто позбавлене сенсу через неоднозначність

критеріїв. Коли ж виробляється застигла ієрархія, спокуслива спрощеністю сприймання, як це властиве радянській літературі, вона свідчить про творчу стагнацію, і її корисно критично перевіряти.

Рильський і Бажан — саме той випадок, в якому питання — хто більший, позбавлене глузду, бо великість їх виявляється в різному.

Рильський законно заслужив славу поета, який у двадцятому столітті зробив найзначущіший вклад у вироблення української літературної мови й усталення її норм. І ще в одному він дійшов достоту до меж можливого: у вершинній досконалості класичної версифікації, так що кожного, хто в цьому ділі ступатиме в його слід, не чекає жадне відкриття.

Тому, як після Рафаеля, який доходив вичерпання можливостей ренесансової техніки малярства, мусів прийти манеризм, бо мистецтво не може тупцювати на місці, хай і на найвищих верховинах, так після Рильського мало надійти шукання нового в техніці поезії.

"Після" тут умовне, бо в житті мистецтва немає чітких розмежувань і нове накладається на наявне, заки цьому останньому ще не видно кінця. Так, "Мадонна з довгою шиєю" Пармеджаніно з'явилася ще тоді, коли в більшості малювали в чисто ренесансовій манері. І вилом з класичної версифікації в українській поезії почався не в кінці творчого шляху Рильського, а на його початку. Це засвідчив своїми витівками Михайль Семенко у першій чверті цього століття. Між іншим, з неістотною різницею в часі супроти того самого процесу в західній поезії. Й у властивий для того часу формі зухвалого бунту.

З Семенка зробили посміховище. Воно й справді смішно: що то за поезія — "Понеділок, вівторок, середа..." Але до таких речей треба придивлятися, щоб за епатажем помітити щось більше, ніж пустотливі витівки, і мудрий великим життєвим і творчим досвідом Бажан не посміявся з Семенка. У статті "Майстер залізної троянди", присвяченій пам'яті Юрія Яновського, Бажан так висловився про того "моторного, тривожного чоловіка":

... Хто сприймав його поверхово, ошелешений бравурністю квазі-радикальних фраз і поз, той міг і не зауважити, як віддано і пильно дбав Семенко, щоб підтримати молоде поповнення радянської, теж такої ще молодій літератури, як глибоко, всім внутрішнім життям своїм Семенко служив поезії, і сам творив її, і цінував, випробовував, стежив за всіма її виявами, в котрих він проникливо відчував уже перший проблиск, перший порух, першу іскринку обдарованости... ("Вітчизна", 1979, ч. 8, ст. 121).

Бажанові Семенко не здавався смішним просто тому, що й сам він на хвилі відродження прийшов у поезію не продовжувачем, а

винахідником і реформатором, хай і не в тій зухвалій формі, що Семенко.

У назагал добре збудованій статті ("Сьогоднішній Бажан", "Вітчизна", 1979, ч. 10) з нюансованою аналізою поетичного інструментарію Миколи Бажана останніх літ, але з надмірним наголошенням (як у їхньому звичаї належить з нагоди ювілейних дат) громадських заслуг поета Леонід Новиченко цитує вислів Максима Рильського про Бажана: "Вірші я можу написати не гірші, ніж він, а от знайти точне вирішення в заплутаному питанні або так зформулювати складну думку, що хоч тут же й записуй її в якусь мудру книгу, — ні, багатьом з нас далеко до нього в цьому розумінні".

Добрий Максим Тадейович, якому абсолютно чуже було почуття заздрости, щирий у цьому зізнанні, з якого, без особливої небезпеки помилитися, можемо висновувати визнання переваги Бажана в прозі. У тих її жанрах, які обом їм не були чужі: принагідний спогад або відгук на якусь подію в літературно-мистецькому чи культурному житті. Рильський, вживаючи дещо незвичної для літератури термінології, був оперативніший, активніше втручався в поточне життя й охоче писав на актуальні теми з усякого приводу. Бажан скупіший на слово, але воно в нього завжди містке сконденсованою думкою, і, як він уже промовляє його, то з приводу явищ виняткової ваги, і тоді справді виявляє обдарування "зформулювати складну думку так", що те явище постає в належному йому світлі.

Саме як укладається мені ця стаття, Бажан явив приклад, який підтверджує сказане вище: у "Літературній Україні" від 4 березня ц. р. надрукував статтю з приводу появи історичного роману у віршах "Маруся Чурай" Ліни Костенко.

Щоб зрозуміти вагу його статті, треба зважити, що між поетичними збірками Ліни Костенко "Мандрівки серця" (1961) й останньою — "Над берегами вічної ріки" (1977) пролягає шістнадцять років майже повної мовчанки, певно, не легких для неї; що номенклятурна критика цю останню збірку обійшла мовчанкою, видно, не знаючи, на яку ступити перед феноменом чистої лірики; врешті, треба зважити, що її роман "Маруся Чурай" силою поетичного різьблення трагічної постаті півлегендарної героїні на тлі трагічних для нас подій середини 17 століття явище безпрецедентне в сучасній радянській поезії, як висловився Бажан, "книга велична й трагічна, осяяна глибокою силою катарсису..."

Авторитетне й мудре слово, сказане на часі, важить подвійно, і є щось багатозначне в тому, що схвильована стаття Бажана, написана з почуттям подиву перед талантом поетки, з'явилася саме тепер, коли вона, подолавши мур мовчазної змови, засвід-

чила творчу снагу свого таланту двома визначними появами.

Повернуся назад до вислову Рильського, як вірити Новиченкові, що він таке сказав: "Вірші я можу написати не гірші, ніж він...", тобто Бажан. Зовсім зрозуміле, в якому сенсі це сказане, але воно однак проковує на вияснення, що Рильський ставить тут питання якості не у властивій площині. У випадку їх двох, поетів з Божої ласки, суть не в гірших чи ліпших віршах, а в тому, що вони завжди не такі, інакші: Рильський не міг писати таких віршів, як Бажан; те ж саме й навпаки. Вистачає взяти для порівняння перший-ліпший вірш чи уривок одного й другого, щоб переконатися в принциповій відмінності їхніх поетик, тож годі було б шукати таку скалю, на якій можна б показати: чиї гірші чи ліпші.

У Рильського кожне слово вживається у більш-менш звичних для сприймання функціях, не викликаючи того, що в людей, не натренованих на сприйманні словесного образу, називається "незрозумілістю" поезії:

"Мені снилось: я мельник в старому млині... Уночі затихають колеса. Я не сплю..."; "Ластівки літають, бо літається. І Ганнуса любить, бо пора. Хвилию зеленою здійсмається На весні Батиева гора..."; "Запахла осінь в'ялим тютюном, Та яблуками, та тонким туманом, — І свіжі айстри над піском рум'яним Зоріють за одчиненим вікном..."

Це зразки досконало дефінійованих описів, і все тут до прозорості ясне, але не викликає жадних труднощів і сприймання метафоричних образів Рильського:

"Червонобоким яблуком округлим Скотився день дospelий і тяжкий, І ніч повільним помахом руки Широкі тіні чорним пише вуглем..."; "Мороз погрози пише на вікні..."; "Осінь ходить, яблука золотить..." і т. п.

Зовсім інше в Бажана. Він романтик-експресіоніст, чим зумовлена й незвичність його лексики, що часом впадає в прикметний для експресіонізму натуралізм, чого за жадних обставин не дозволив би собі Рильський. Наприклад, отакого:

"І дикі, як одчай, припадки тишини, Ці діри в вічність, ломляться під ними. І клоччям котиться із уст і піт, і слизь, Із уст, що випнулися глибоким чорним колом..."

Не тільки натуралістична лексика, а й такий образ, як "припадки тишини", що нагадують "діри в вічність", занадто незвичний, щоб його можна було уявити в клясичній поетиці Рильського; а уста, що випинаються "глибоким чорним колом", нагадують типово експресіоністичний образ Е. Мунка "Крик" або крик Тимоша в експресіоністичному фільмі Олександра Довженка "Арсенал" (до речі, цитовані рядки Бажана датовані тим самим 1928 роком, коли робився "Арсенал" Довженка).

Від початку 20 століття триває характеристичний для поезії у всьому світі процес ускладнення метафори, паралельно якому відбувається відхід від класичної версифікації. Дещо перефразуючи Жана Ростана, можна б сказати, що версифікація подолала містифікація. Сьогодні обидва ці процеси супроти двадцятих років зайшли значно далі, але тоді Бажан у течії цього прямування був піонером в українській поезії, та навіть і тепер тодішні його поезії звучать зовсім по-сучасному. Ускладнюючи метафору, він приголомшував читача, занурюючи його в потаємні глибини незвичних функцій і значень слів; з цієї причини його й не вчитаєш так легко, як Сосюру. Мабуть, цю особливість Бажанової поетики мав на увазі Леонід Новиченко, слушно назвавши його інтелектуальним поетом.

Візьму знову приклад з триптиху "Будівлі" (початкові рядки "Собору"). Що "звучить колона, як гобоя звук", і також "звучить собор камінним *Dies irae*" — це легко сприйме кожен, хто бодай раз побував у готичному соборі: технічна особливість його побудови така, що він справді вібрує, як музичний інструмент напнутими струнами. Але куди складніше далі:

Руками обійми холодні жили твору
І дай рукам своїм німим
Піднести серце власне вгору
На грановитих списках рим,
Щоб в очі скнарі темних веж
Заглянуло воно.
        мов дзвін сухий забилось,
І тїнь впаде із пальців веж, як стилос,
І почерку її на серці не знесеш.

Тепер ми звичні до такого, але в двадцятих роках Бажан був єдиний, що зважувався на такі зухвалі метафори.

Підсумую порівняння. Якщо спокійна й ясна поезія Максима Рильського нагадає нам криницю з прозорою, як кришталь, водою, через яку видно дно, хоч рахуй на ньому кожную піщинку, то Бажанова — щось зовсім протилежне: темна безодня виру, в якій неспокійно нуртують невидимі струми вулканічної енергії.

Мова тут, очевидно, про кращі часи творчості обох поетів, і всі мої приклади взяті з двадцятих років. Бажана офіційно визнана критика тоді ще зовсім не турбувала, а Рильський, щоправда, рано став об'єктом демагогії "пролетарських" критиків: не в дусі часу було спокійне "вирізування" "сонетних ліній"; а головне, нападали на нього за приналежність до неокласиків і ще більше за незрозумілий вокабулярій з античної старовини. Плебей боїться невідомого, і самі згадки про якогось Анхіза, Кіпріду, Навсікаю здаються йому політично небезпечними. Проте, лірику Рильського все ж таки друкували.

Потім для Рильського прийшов час "Знаку терезів" і "Пісні про Сталіна", а Бажанові треба було написати "Людина стоїть в зореноснім Кремлі" і висилюватися на патетиці поеми про Кірова ("Безсмертя"), який непартійному тоді поетові ледве чи був ближчий, ніж такому ж романтикові, як і Бажан, Олексі Влизькові, розстріляному за Кірова, — завойовуючи тим право на не один твір справжньої поезії.

"Пісню про Сталіна" і людину з "зореносного Кремлю" можна було після "культу" повикидати з дорібку поетів, але кліщі соцреалізму не послабили, і повернутися до живих джерел творчості було несила. Рильський далі занепадав у старечому дидактизмі, а в Бажана деградація не така помітна: він усе ще дає шедеври перекладного мистецтва, але у власній творчості, поруч справжнього, може спадати й до віршованих спогадів про Дімітрова.

Тут ми дійшли до обіцяного в заголовку.

Микола Бажан — з 1951 року дійсний член АН УРСР, незмінно депутат обох Верховних Рад — УРСР й СРСР, член ЦК КПУ, лавреат найвищих в СРСР, сталінських і ленінських, премій. Бракувало йому лише одного, того найвищого відзначення, яким ушановують членів Політбюро й особливо заслужених доярок, але дуже рідко поетів, і Бажан кілька років тому його дістав: золоту зірку Героя соціалістичної праці. Більшого вже немає.

Чи не нонсенс у такому випадку говорити про поетову самотність і відчуження, тобто — невдоволення самим собою? Ні, не нонсенс. Компенсація за проданий талант не погасить почуття зради самого себе і не дасть спокою до кінця життя, як не було спокою героєві Шаміссо, який продав власну тіль.

Але в такому разі як бути з питанням: чому жаден з сановних поетів і мистців Бажанового покоління не випростався і не став проти течії? Звичайно, багато важать номенклатурні вигоди, дачі й закриті розподільники. Хтось з наших тутешніх паломників після відвідин Бажана захоплювався його дачею: мовляв, вихилися з вікна і діставай стиглі полуниці. Зрозуміла річ, важко відмовитися від "лакомства", але хребет ламає не воно саме, а плата за нього: співучасть у злочинах верховних деспотів чи бодай схвалення їх, що зобов'язувало сидіти з злочинцями в одному човні, а *post factum* шукати, хай і сором'язливих, аргументів на виправдання свого минулого. Через це рука, що тряслася від зломленого хребта, не могла простягнутися на підтримку шестидесятників, і єдиним гуру для дисидентів став Борис Антоненко-Давидович, який зберіг хребет ціною 22-літнього ув'язнення й заслання, а не хтось з "білоголових метрів", яким молоді шаленці з одвертістю

неофітів закинули "чорне піднебіння".

Павло Тичина, той просто, наслухавшись проповідей малописьменного вождя, у статті "Бути вірним великій ідеї до кінця" ("Дніпро", 1963, ч. 3) осудив "молодих поетів", "які заради голого новаторства ладні в поезії нашої геть-чисто все перевернути: і образ, і ритміку, і розмір, а ще й саму ідею твору, як на зло, вмістити в позакласове оточення, аби щоб хоч чимнебудь неодмінно та відрізнатись їм від поетів старих і попередніх. Чудна, незрозуміла річ, — та ні, просто дика".

А добрий Максим Тадейович Рильський наче б готовий був піти в течії відродження шістдесятих років, але раз-у-раз спотикався на заангажованні в минулому, і, коли зухвальці почали глузувати з "зеленого словника", він невдоволено запротестував: мовляв, "не такий уже він і поганий". Чому? Бо сам був одним з його укладачів й уклав туди шматок своєї душі, від якого важко відмовитися. Рильський не відмовився від листування з київським інженером Василем Лобком у питанні русифікації, але завжди опирався, коли той вимагав від нього рішучих кроків. Написав статтю "Батьки й діти", якою ніби привітав шістдесятників, але тільки з застереженням: "Певен, що луска нарочитої оригінальності, оригінальничання поволі спаде з них..."

Бажан був найпослідовніший, у тому розумінні, що, з одного боку, нічим не виявив участі в відродженні 1950-1960-их років (ні в площині творчій, ні в громадській), наче б воно пройшло повз нього, а з другого — не взяв участі в цькуванні шістдесятників, як Олекса Полторацький чи Любомир Дмитерко, цілковито ізольовавшись від буяння розбурханих пристрастей тодішнього літературного Києва.

Чи означає це, що для нього все йшло найкраще в цьому найкращому з світів? Ні. Можна сміливо ризикувати припущенням, що Олекса Полторацький без клопоту з власним сумлінням, залежно від кон'юнктури, міг писати доноси на Остапа Вишню, а після реабілітації останнього так само безсоромно вихваляти його і знову писати доноси на Святослава Караванського і В'ячеслава Чорновола. Але Бажан — зовсім інший випадок. Та досить абстрактних припущень. Звернімося до написаного.

На початку я згадав статтю Бажана "Майстер залізної троянди" (усі дальші цитати з неї). Спогад про Юрія Яновського. Як завжди в спогадах — не менше й про самого себе, про пережите з Яновським. У спогаді все передбачено, щоб його можна було надрукувати: осуд ВАПЛіте, і визнання "корисного" в голобельній критиці "Чотирьох шабель", і запевнення, ніби "Київські оповідання" були високим творчим здобутком, коли справді вони були найбільшим падінням Яновського, і багато подібного. Але, як зняти шкаралуцу обов'язкових клішів фальшу

— лишиться крик "зболілого серця". Симптоматичний абзац з перших сторінок спогаду:

Так, Юрію, болить (серце — *І. К.*). Повертаючи думкою до наших молодих років, тоді і серце працює більше, і неправди не виносить серце, і з болем пишу я тобі про те, що ти сам знаєш, і що вже записав назавше, і чого ти ніколи не повториш, не відповіси. І все таки я пишу тобі про це, бо любив, люблю і любитиму тебе, бо рана, що її завдав тобі, стала моєю раною.

Що мав знати покійний Яновський і про яку рану мова? Ось що було.

Потоваришували вони з Яновським ранньої весни 1924 року в Києві, невдовзі переїхали до Харкова і там жили п'яною радістю власного творчого зростання у зростанні "такої ще молоді літератури" й української кінематографії, в якій вони обидва працювали; від 1926 року з визначним творцем її — Олександром Довженком. Був ще в ті роки в їх товаристві Василь Кричевський, якого Яновський шанобливо називав Професором. Він теж працював на Одеській кінофабриці, де Яновський був головним редактором; а пізніше Кричевський водив друзів по Києву, навчаючи їх помічати й любити твори мистецтва.

Надходив кінець двадцятих років, в активі Бажана було вже три збірки поезій, які висували його в число видатніших поетів України: "17-й патруль" (1926), "Різьблена тінь" (1927), "Будівлі" (1929); кінофільмами "Звенигора" (1928) й "Арсенал" (1929) Довженко здобув почесне звання творця української кінематографії; а Юрій Яновський видав свій перший великий роман "Майстер корабля" (1928). Саме тоді Яновський захоплено вигукував: "Молодість лежить наша, перед нею лежать обрії". І на цій високій ноті романтичного піднесення писав "Чотири шаблі". Але обрії раптово звузилися. "Чотири шаблі" вийшли вже в добу колективізації, і їх критику "боляче переживав" автор, як Довженко критику "Землі" й "Івана".

Терор початку тридцятих років не оминув майже нікого, Бажана також: "1932 року я знову перебрався до Харкова. Туди наказали повернутися кіноуправлінню, де я ще кілька місяців працював, доки мене без особливих пояснень звідти не звільнили... Друкувати нас почали мало й неохоче. Було скрутно. Становище ускладнювалось".

Це ще не все. У терорі тридцятих років загинув друг Бажанової юности — Стьопа Мельник, який у Харкові працював журналістом. Лишився портрет, намальований Довженком. Біль за втрату друга довелося Бажанові мовчазно носити в серці аж до шістдесятих років, коли він вихопився згадкою в одному з спогадів.

З Юрієм Яновським і Довженком Бажан перейшов усю війну, і 6 листопада 1943 року вони всі втрьох (у супроводі Хрущова, якого

не вільно Бажанові згадати) увійшли до відвойованого Києва. Кілька років пізніше поруйновану Україну відтворив Яновський у романі "Жива вода", накликавши на себе лють блюстителів партійної лінії.

Бажан:

"Жива вода" стала для Юри водою гіркою, а то й найгіркішою, хоч витекла вона з чистого джерела його чулої і вразливої душі. В цьому романі втілюється те, що ввійшло в його свідомість, коли він проїздив і проходив шляхами війни по щойно визволеній землі України.

Тоді йшов 1947 рік, на Україні лютував Л. Каганович, черговий раз викорінюючи "буржуазний націоналізм". "Жива вода", ця книга "про живу воду визволення, що омивала і гоїла людські рани" (Бажан), виявилася "націоналістичною". Тут і надійшла Бажанові фатальна мить по стількох роках щирої дружби зрадити Яновського: "Мені не легко про це писати, але і я тоді виступив так, як не повинен був виступати. Не зітер і не зітру цього зі своєї пам'яті".

Щирість завжди хвилює нас, особливо ж коли вона проривається в радянській літературі, для якої це почуття було й є забороненим плодом. Бажанова щирість роззброює нас, і ми ладні цим разом утриматися від будь-яких закидів йому. Так і уклалася ця стаття — лише як спроба аналітичним скальпелем відкрити рану "зболілої душі", одну з мільйонів людських трагедій, яка у всіх на виду тому, що це трагедія великого поета.

Бажан не винен у смерті Стьопи Мельника, у тому розумінні, що не зраджував і не продавав його. Але хіба це звільняє від почуття провини за те, що сам лишився жити у ласці тих, хто Стьопу вбив? Яновський помер своєю смертю від важкої хронічної хвороби, але міг би жити багато довше, якби не був пригноблений безнастанним цькуванням. А Бажанові судилося жити і кілька років по смерті друга бути безсилим свідком повільного вбивства в концтаборах тих, хто, як він сам колись з Яновським, вийшов на передній край відродження шістдесятих років.

Напередодні 75-ліття уявилося Бажанові, що все це він мав би сказати покійному, коли в холодну лютневу ніч 1954 року опинився сам над труною Яновського:

... Була глибока ніч, коли я лишився біля тебе сам, підійшов і глянув у твої заплющені всевидючі очі. Я мусів тобі стільки ще сказати. Не встиг. Не встигну виказати навіть мовчанням. Не поділюся з тобою недомовленим. Понесу в собі. В дальші літа, до краю. Кінчилася путь твоя. Кінчається путь моя. Радощі. Болі. Тривоги. Піднесення...

Оце й є вона — туга за катарсисом. Не дарма трагічна поема

Ліни Костенко так вразила Бажана: вона "осяяна глибокою силою катарсису". Та, щоб пережити його очищувальну силу, треба за одним разом відтяти весь тягар минулого без остачі, як учинила в Ліни Костенко Маруся Чурай: після отруєння Гриця відбула прощу до святого Києва й усамотнилася в забутій людьми хатині, чекаючи смерті. Бажана мучить свідомість, що він не спроможеться на такий рішучий крок, як Микола Руденко: покласти партійний квиток. Його сповідь перед пам'яттю Яновського висловлює тільки децицю з того, що лежить тягарем на сумлінні, та й те він обставляє застереженнями, знаючи, що всю решту понесе в собі. "В дальші літа, до краю". Цей крик "зболілої душі" — туга за катарсисом, якого не буде.

Від редакції. Друк цієї статті затримався з редакційних причин на кілька місяців. Автор подає, що за цей час сталися деякі зміни, і вважає, що окремі місця статті треба було б тепер сформулювати дещо інакше. Але переробка спричинила б нову затримку. Тому стаття друкується за його згодою без змін.

Інтерв'ю «Сучасности» з Антоном Соломухою та Володимиром Стрельниковим з нагоди виставки в Нью-Йорку*

Питання: Як би ви схарактеризували сучасне "офіційне" мистецтво в Радянському Союзі і на Україні? Чи має воно якінебудь особливості на Україні?

Соломуха: Я думаю, що головною рисою сучасного мистецтва в Союзі є те, що воно підлягає тому, що зветься радянська культура і що можна схарактеризувати як антикультуру. Культура належить даному народові, даній нації, або регіонові, або релігії. Сучасна "культура" в Союзі робить усе для того, щоб знівелювати всі культури, які є в Союзі. Дві величезні цивілізації, буржуазна цивілізація і радянська цивілізація, руйнують культури, руйнують релігії. Наприклад, американська цивілізація руйнує японську культуру або європейські культури. Радянська цивілізація вривається в культури всіх підлеглих їй народів. Ця антикультура в СРСР захоплює, затягує до себе мистецькі сили. На це є багато можливостей від репресивних до заохочення матеріальними можливостями.

Мистці, які виставляються більше, мають більше роботи, цікавішу роботу. Дуже впливає на молодих мистців можливість виставити свої твори. Виставки Союзу художників Радянського Союзу чи України здебільшого бувають під якимсь гаслом, наприклад, стільки років революції, стільки років війни, перемоги у війні, або ленінський або якийсь інший ювілей. На таких виставках усе йде через призму тематики, тому мистець, який хоче хоч якось виставитись, а це прагнення нормальне, має до цієї виставки створити якийсь твір, що несе тематику соціалістичного реалізму.

Для члена Союзу художників є дуже великі можливості в порівнянні з простим художником. Він має більше помешкання, він може мати майстерню, він може мати персональну виставку, він може брати замовлення, наприклад, для колгоспу, або на розпис якогось заводу, або ще щось таке, що дуже добре оплачується.

Преса так чи інакше контролює мистецтво, і, якщо виходить добре критика на якогось мистця, який досі не був ще досить

---

*Оцінку виставки, пера Аркадії Оленської-Петришиної, "Сучасність" подала в ч. 5, 1980.

соцреалістичним, то це вже ознака, що на нього будуть впливати, будуть його заохочувати і він буде так чи інакше пригорнений до офіційного мистецтва.

Є тепер цікавий рух у Москві і Ленінграді, — він майже не поширений на Україні, — а саме є офіційні неконформісти. Це селекційні комітети, які складаються з, так би мовити, неконформістів, але які є офіційні, офіційно виставляють своє мистецтво. Вони, отже, якоюсь мірою на утриманні в державі. Справа в тому, що неконформістами, і дійсними і тими, що є в комітетах, цікавляться не тільки дипломати або заїжджі чужинці, ними цікавляться і навіть дуже деякі комітетники, деякі кагебісти або взагалі люди з більшою чи меншою освітою достатньою для того, щоб судити, що таке мистецтво, що не є мистецтво.

Питання: Як би ви схарактеризували "неофіційне" мистецтво там таки: напрями, провідні особи, можливості вияву, питома вага?

Стрельніков: Я взагалі не розподіляю мистецтво на офіційне чи неофіційне. Для мене мистецтво є мистецтво, або воно є, або його немає. Мова тут радше про людей. Якщо мистець належить до Спілки, то він є офіційний, як він не належить нікуди, то він неофіційний. Але я розумію умовність цього питання і можу так відповісти: ну, скажімо, Кричевський один час був офіційним, а потім він був неофіційним, але тепер знов став офіційним, так само як Падалка, Седляр, бойчукісти і т. д. Іде час, і те, що було офіційним, робилося неофіційним, а потім знов ставало офіційним, і тепер іде такий самий процес.

Соломуха: Є мистці, які просто працюють у мистецтві, виходячи зі своїх естетичних позицій. Неконформістами їх назвали вже в Парижі, і один з перших то був М. Шемякін, який заявив, що є конформісти і неконформісти. В Радянському Союзі це так не розподілялося. Я знаю багато мистців у Спілці художників, які хотіли б називатися неконформістами. Навіть є кілька мистців, які (коли я виїжджав) себе називали не-неконформістами. Тому, що неконформізм вже пережив свою золоту добу, і дуже багато мистців, виїжджаючи з СРСР ставали не-неконформістами навмисне, починали розкріпачуватися від цієї схеми. Таким чином вони тут навіть здобували якусь оцінку, і зацікавлення, і навіть рекламу.

Офіційне мистецтво надто вже чітко і добре окреслене в естетичних творах, і в радянських і поза межами. Я можу тільки сказати, що і там є високий процент мистецтва; я можу назвати, наприклад, Якутовича, Яблонську й інших, які в межах цієї естетики творять мистецтво. Але я думаю, що вона виснажує, вона не сприяє духовості — ця етика й естетика радянська. Я з багатьма мистцями говорив — вони мені самі казали, що спілку-

вання з цією масою т. зв. конформістичних мистців, з спеціалістами з естетики, з комуністичними діячами, ці з'їзди, партзбори — вони забирають час, виснажують, вбивають творчий поштовх.

Саме неофіційне мистецтво в СРСР виникло як реакція протесту, а не як естетична школа. Одні мистці захоплювалися тим чи тим напрямом західного мистецтва, інші, наприклад, як Марчук, захопившись своєю національною культурою, пішли в напрямі пізнання її розвитку на сучасному рівні своєї культури. Неконформізм не зформувався ще художнім напрямом. Формувалися напрями, що цікаво, саме на базі того соцреалізму, з якого вони вийшли, і вони ще несуть у собі багато його рис, я не можу сказати гірших, але несуть такі риси. Багато мистців, відірвавшись у тематиці і в своєму відчутті світу, відчутті мистецтва все таки далі працюють у тому ж стилі, в тих самих традиціях, що вони працювали раніше.

Стрельніков: Спілка письменників чи художників це не мистецька організація, це ідеологічна партійна організація, і тому я не хотів бути в такій організації і останніх 5 років висловлював це відкрито. Ті люди мистецтвом не цікавляться, вони не цікавляться еволюцією сучасного мистецтва, для них найважливіше — то ієрархія матеріальна, де хто має майстерню, коли хто одержить звання чи нове замовлення і т. д. Мистецтво не може залежати від якоїсь партії, держави чи якоїсь організації. Так само, як росте дерево, так само працює маляр або музика або поет. Я так думаю.

Питання: У чому ви бачите функцію мистецтва в нашу добу взагалі і на Україні зокрема?

Стрельніков: Люди хочуть спілкуватися між собою, і кожна людина вибирає собі мову для того, щоб порозумітися і навіть зрозуміти себе. Мистці вибирають мову мистецтва. Для письменника важливе слово, для маляра форми, фарби, для музик — музика. Так само, як техніка чи математика для тих, що люблять техніку чи математику. Чи праця для простих людей, які просто працюють. То їхня мова. То є містична потреба спілкуватися. А вже потім виявляються різні естетичні смаки або ідеологічні зафарблення і т. д. Це ускладнюється вже потім.

Соломуха: Цікаве питання, дуже цікаве. Слово "функція" і слово "мистецтво" це, так би мовити, в існуванні людства були вороги між собою. Високе мистецтво, мистецтво, що повинно залишитися, яке залишається назавжди і від якого людство веде свою, так би мовити, генезу, воно нефункціональне, воно поза функцією. І саме це питання стоїть, я думаю, перед мистцями, які відходять від функціонування в Спілці, прагнучи саме відсутності функції, шукаючи, може, приєднання до свого, поєднання свого

мистецтва з собою. Але функція виникає пізніше. Може її можна потім знайти, як наприклад, у творах Голобородька. Тобто, висловлюючи себе незафункціоновано, він уже несе функцію, але на багато вищому рівні.

Питання: Як ви ставитеся до ідейності в мистецтві: політичні ідеї, етичні ідеї, суто мистецькі ідеї?

Соломуха: Мистецтво може нести в собі політичні ідеї. Але це буде певне мистецтво: мистецтво якогось певного руху, воно може бути досить високого рівня. Воно може підхоплювати якийсь рух, воно може підкреслювати, воно може навіть входити в цей рух. Але воно не може бути залежне від цього руху.

Стрельніков: Я думаю, що мистецькою мовою можна розмовляти на всі теми, абсолютно. Політика, релігія, ну, все.

Соломуха: Що таке етичні ідеї? Це питання стоїть перед кожним мистцем, я думаю, весь час, не тільки коли він творить, працює. Етика — це відчуття себе в суспільстві, почуття поєднання або роз'єднання себе з суспільством, відчуття себе на цьому етапі мистецького життя або на іншому. Проблема спілкування з майбутнім і сучасністю. Етика це взагалі одна з форм філософії, яка дуже близько підходить до мистецтва, входить у мистецтво. Тому зі зростом мистця, з підвищенням його кваліфікації, якщо так можна висловитися з гумором, його етичний рівень, його духовий рівень, його рівень пізнання життя як поетичний світогляд — все це росте і без цього мистецтво існувати не може.

А суто мистецькі ідеї... Існує два типи мистців — один (можна навести такого як Шагал або Дені) — це мистці, які прийшовши один раз до якоїсь системи зображення і етики якоїсь і поетики, все життя інші ідеї трансформували саме в цьому напрямі. Є інші мистці, як барометри, які відчувають різні зміни і дуже змінюються, їх багато, як Пікассо, як Клеє. Зміни зовнішні впливають на їхній внутрішній світ, і вони дуже відчувають це в своїй творчості. Я думаю, що суто мистецька ідея — знайти, ступити тим кроком, який якраз твій крок. Тобто спілкуватися весь час із собою і зі світом як з собою, тобто не грати з маскою, не грати з напрямом, політикою. Залишатися собою.

Питання: Які формальні проблеми вас найбільше цікавлять?

Стрельніков: Мене тепер цікавить тільки формальна проблема. Я думаю, що форма, гарна форма є самим мистецтвом. І про форму дуже важко говорити, бо я знаю, як робити певні речі, і я це роблю краще, ніж я можу про те сказати.

Питання: Чи цікавлять вас проблеми мистецького матеріалу, зокрема змішування різних матеріалів? Проблеми виходу поза

межі "квадратовости" й "площинности" в малярстві? Проблеми розміру картини?

Соломуха: Це цікаві питання, і я вперше зустрівся з ними саме на Заході. В СРСР, наприклад, чесно кажучи, коли я працював, у мене скоріше формат залежав від того, який я шматок картону знайду і яке полотно мені десь перепаде. Матеріал, форма ідеї — вони всі пов'язані. Якась ідея виникає зразу як графічна ідея і формальна, якась — тільки як поетична. Не можна сказати, що матеріал обмежує ідею. Вони викликають один одне. Саме в цьому полягає професійність, що все виникає разом як синтез, як уже закінчений твір, але не закінчений цілком, ембріон того твору.

Тут для мене виникла спочатку проблема — розібратися в матеріалах, їх величезна кількість. Ми ходили в Володею [Стрельниковим] по крамницях — страшна кількість матеріалів, і тут вони дешевші, ніж в Європі, і я бачу, що багато технологічних засобів, яких уживають американці, вони можуть уживати навіть не думаючи, тому що вони вже виникли, вони існують, вони навіть можуть бути не в душі їхньої творчості, але їх уживають.

Стрельников: Сучасне життя, будівництво, індустріальне будівництво просто змушують мистців шукати різних можливостей для того, щоб якимось зробити ті будівлі можливими для життя людей. То всюди. Я знаю, що в Одесі, скажім, багато моїх друзів працюють у монументальному мистецтві. Вони працюють з різними матеріалами: бетон, скло, камінь, дерево. Я сам цим цікавився і знаю, що робиться і як експериментують у своїх майстернях або в своїх кімнатах. І є можливість реалізувати ті формальні засоби вже в реальних умовах або будинку, або фабрики, або заводу, або корабля. Пароплавання як замовник вважається непоганим, бо там є люди, що дозволяють більше, ніж скажімо, голова колгоспу.

Питання: Якою мірою ви і взагалі мистці на Україні знайомі з мистецтвом сучасного Заходу? Чи ви бачите там своїх попередників, зразки наслідування або відштовхування? Якими каналами взагалі інформація про західне мистецтво наших днів дістається до України?

Соломуха: Зацікавлення в західному мистецтві і взагалі світовому мистецтві в історичному плані велике. Багато більше, мабуть, як тут серед мистців українських. Можна сказати, що є багато мистців, обізнаних з культурою Заходу у великій мірі, з культурами стародавніми Заходу і Сходу — наші музеї, наприклад, Ермітаж, дають можливість познайомитися зі старовинним мистецтвом Заходу й Сходу. Гірше стоїть проблема з інформацією про естетичну думку на Заході. Великі монографії час від часу дістаються в Київ, Ленінград, Москву — вони продаються за великі ціни, але люди купують все одно, і

обізнаність із західнім мистецтвом досить висока. Естетична думка не може розходитись так, як скажімо, друковані репродукції, тому що є проблема мови. На жаль, емігрантські видання з естетики не завжди на такому високому рівні як французькі, англійські, американські. Кубізм відоміший, і наші естети його тепер згадують, щоб критикувати. Наприклад, з сюрреалізмом, з Йонеско ми знайомі тільки через лайку: наводяться цитати з когось, щоб їх дискредитувати. Велике захоплення тепер, особливо після погрому китайської культури, як нам там розказували, є китайською старовинною естетичною думкою — середньовіччя і древности — саме з рації протесту. Індійськими різними напрямками, багато навіть художніх моментів виникало з зацікавлення індійською естетичною думкою.

Стрельніков: Я можу додати, що взагалі радянська система зачинена, і це вже провокує людей цікавитися, що діється в світі. А подруге, вже навіть за моєї пам'яті, я бачив дуже багато західнього мистецтва. Я бачив виставки з участю Джаспера Джонза, Джаксона Полюка в Москві, і навіть в Одесі такі виставки бувають часто. Часто показували мистців з Йокогами (це міста-побратими), з Фінляндії. Кияни, москвичі, ленінградці мають більші можливості. Там багато виставок сучасного мистецтва: французькі гоблени, архітектурні виставки, обмінні. Інформації досить для того, щоб знати, що діється в світі.

Питання: Кого взагалі ви вважаєте за своїх учителів у мистецтві?

Стрельніков: Мої вчителі? Я можу сказати, що мій головний учитель — то Одеса, місто, де я народився, де я жив. Мені було важливо відчувати скітів, греків старих, Візантію, ну, і потім Схід. Ті старі цивілізації Сходу. Також сучасне мистецтво. Мої друзі, як і я, цікавилися еволюцією тієї нової одеської школи, що витворилася там десь наприкінці минулого сторіччя та на початку цього. Я бачу, що всі ми були пов'язані чимсь специфічно одеським. Певно, та школа одеська менше znana в світі, ніж паризька, або нью-йоркська, але це також школа. Я думаю, що колись у мене буде можливість дослідити й написати щось про це.

Солонуха: На останніх курсах Київського художнього інституту я любив своїх учителів, Яблонську й інших, але я захопився, (я був реставратором ікон), найбільше іконою і думаю, що найбільший вплив ще в Києві, а далі в Парижі я пережив від слов'янської ікони. Великий вплив на мене справила поезія, європейська поезія, поезія східня. Я думаю, що не обов'язково вплив на художника має інший мистець. Якись поетичні твори, може кінематографія, може театр, можуть мати ще більший вплив і можуть змінити його напрям в мистецтві. На мене такий вплив

справили саме поезія і ікона.

Питання: Чи ви бачите якийнебудь зв'язок між "неконформістичним" мистецтвом і політичним "дисидентством" на Україні?

Стрельніков: Я думаю, що то є форма протесту проти монополії однієї партії на все життя. Усе під контролем, навіть приватне життя людини. І тому творчість — вже є дисидентство в Радянському Союзі.

Питання: Чи еміграція з України до інших радянських республік забезпечує більшу незалежність мистця?

Стрельніков: Я знаю приклади: Макаренко, який тепер живе в Талліні, і Гуменюк, який жив у Ленінграді і почував себе краще, ніж у Дніпропетровську, де він тепер. Для мене, скажімо, Одеса була кращим містом ніж, ну... я не хотів би жити в Києві чи Львові, я думаю, що повітря Одеси вільніше, ніж клімат Києва і Львова.

Соломуха: Виїзд і почування себе вільнішим — це залежить від того, в якому напрямі працює мистець. Москва дає свої можливості, Ленінград свої. Прибалтика розв'язує свої формальні проблеми. Я знаю багато людей, які поїхали, наприклад, з Києва, особливо це були архітектори і графіки, які поїхали до Тбілісі, але я знаю багатьох з Тбілісі, які працювали в Києві. Марчук, наприклад, довго не може працювати в Києві, йому треба поїхати в Карпати. Гета виїжджає десь на Канівщину або на Черкащину. Я з задоволенням працював по всій Наддніпрянщині, але нічого не міг зробити у Львові, — тільки розмовляли, пили каву. Це залежить від того, де і наскільки людина відчуває себе вільною. Але, з іншого боку, є різні можливості. Чим більше місто, тим більші можливості прохати свої твори на виставку, бо є вже більша амплітуда і вона росте, і таким чином Москва чи Ленінград дають більші можливості просто виставити свої твори.

Питання: Як ви бачите можливості своєї творчості на Заході? Чи ви вважаєте за доцільне й можливе зберігати у вашій творчості її "українськість"? Якщо так, у чому саме ви її вбачаєте? Якою мірою вона свідомо, а якою підсвідомо?

Стрельніков: Я маю такий величезний матеріал вражень і переживань, що мені його вистачить на довгий час, і мені тільки треба місця для праці, і я думаю, що на Заході, коли мистець має таке місце і що їсти, то працювати можна.

Соломуха: Я познайомився з багатьма мистцями, які працюють на Заході (в Англії, Мюнхені, Франції, Америці). Можливості для творчості, тобто майстерня, матеріали, можливості оглядати музеї, подорожувати, щоб набратися вражень тут набагато більші, ніж у мистців, що живуть у Союзі.

Крім того, мистці не залежать від того, чи їм дозволять чи не дозволять, наприклад, виїхати з країни. Вони знайомі майже з усіма великими музеями на Заході, а багато з них навіть їздили, щоб дивитися Ермітаж, їздили до Москви, щоб оглянути навіть ті музеї. Крім того, можливість показувати свої твори я мав десь, буквально, через 6 місяців після приїзду на Захід, хоч я не привіз із собою творів, це твори, які я зробив уже тут.

Щодо "українськості", я думаю, що давати собі таке замовлення, тобто ставати саме українським чи неукраїнським мистцем, — для мене це не грає ролі, тому, що мовою, ментальністю, світоглядом, вихованням, своїми зацікавленнями, колом своїх друзів я так чи так лишаюся, — покищо, — саме українським мистцем. Але ми, кілька мистців у Парижі, просили на всесвітньому Б'єнале неконформістів у каталозі підкреслити українських неконформістів. Це не стільки має вплив на творчість мистця тут, скільки потрібне для розголосу там, в Україні. Мистців зацікавити виставлятися на таких виставках, а великі кола людей просто запізнати, що існує національне мистецтво тут, на Заході. І при тому національне мистецтво вже експортоване закордон.

Питання: Які ваші бажання до української еміграційної культурної громади? Яке взагалі ваше враження від перших зустрічей з нею?

Стрельников: Я думаю, що еміграція це своєрідне представництво тієї частини культури і народу, що не є в руках комуністичної системи. Там є багато людей, що не хочуть належати до тієї партії і тієї ідеології. Ясно, що ці люди, зокрема мистці хотіли б, щоб про їхнє існування знали і щоб вони знали, що діється у світі. Я думаю, що тут роля еміграції дуже важлива. Вся справа в тому, щоб еміграція цікавилася проблемами на Україні і щоб були якісь можливості для контактів.

Соломуха: Я цілком приєднуюся до Володі. Я зустрів тут багато цікавих людей, з якими я можу розв'язати багато питань, які переді мною стояли б, якби я не міг спілкуватися з ними. Але я завважив, що обізнання з культурною ситуацією на Україні більшості громади (я не кажу про одиниці) дуже низьке, навіть не низьке — просто не існує. Люди цікавляться проявами репресій, політичними змінами на Україні, змінами просто державних там діячів, але, наприклад, театром, кінематографією, малярством, а особливо музикою взагалі не цікавляться. Еміграція, на жаль, у пляні мистецтва в більшості своїй стоїть на етнографічному рівні. Всі крамниці заповнені етнографічними виробами найнижчого гатунку, їх я знайшов і в кожній хаті. Я думаю, що слід було б поставити питання перед еміграцією, щоб еміграція поставила перед собою питання про ширення саме сучасного українського

мистецтва, що відповідає сучасним запитам української культури на Україні, бо вони дуже високі; я думаю, що мистецький рівень і рівень розуміння мистецтва на Україні один з найвищих у Союзі. Там є висока і сильна інтелігенція. Навіть не виставляючи наших творів на виставці, ми мали на Україні досить велике коло знавців малярства і людей, які були просто захоплені малярством, збирали колекції саме сучасного малярства, хоч як траплялася можливість дістати твори десь 1920-30-их років, то вони дуже цікавили тих людей. Зокрема творчість 1920-30-их років — такі явища як "Березіль", як кінематографія України 1920-30-их років, як сучасна 1960-70-их років — музика — зовсім модерна — вона, я думаю, налякала б еміграцію такою ж мірою, як лякає вона нині владу українську. Із смаком еміграції ми стрінулися на своїй виставці. Хоча було приємно, що було багато людей, які дійсно цікавилися новим мистецтвом, і відчувалося, що розумілися на ньому. Я думаю, що еміграція може зробити великий подарунок Україні, висилаючи туди світову естетичну думку в перекладах українською мовою, тобто творів в українській мові, перекладів в українській мові. Крім того, треба, щоб твори діставалися звідти, щоб кожна людина, яка може поїхати на Україну хоч вірш, хоч картину вивозила звідти. Таке активне спілкування України і еміграції буде оживлювати мистецьке життя еміграції і стан на Україні буде якось покращувати, не погіршувати, в усякому випадку.

Питання: Які ваші враження від "Сучасности" і які ваші бажання щодо неї?

Стрельніков: Мені подобається "Сучасність", діапазон тем, питань. Я думаю, що в тому діапазоні можна жити і можна існувати сьогодні і завтра.

Соломуха: Якийсь період існувала т. зв. мистецька сторінка в журналі "Вітчизна". Ми друкували в кожному числі журналу репродукції найцікавіших мистецьких творів, ну, на смак тих 20-30 мистців, що працювали там, найкращі твори, що виставлялися або не виставлялися на виставках. Ми наголосу не робили, що вони не виставлялися, що їх не можна виставити, але дві-три сторінки були заповнені репродукціями, і давалося нотатки, можна було в наступному числі скритикувати ті нотатки чи потвердити їх і якісь листи надрукувати, навіть це підтримували редактори, бо з того моменту почав краще поширюватися журнал; може він дорожчий став, але зацікавлення все одно збільшилося. Хотілося б таких мистецьких сторінок і в "Сучасності". "Сучасність" друкує багато критичних статей, але вони більше критичні, ніж, так би мовити, чисто естетичні, а журнал час до часу потрапляє на Україну, і я думаю, саме статті з світової естетики найбільше зацікавили б там

мистців і просто людей, обізнаних з мистецтвом. Мало друкується критики щодо, наприклад, американського театру. Чому ні, ми можемо бачити по-своєму сучасне американське мистецтво, потрібні критичні статті про особливо видатні виставки, прем'єри фільмів. Цей журнал може піднести естетичний рівень читачів українських в еміграції і дома.

Питання: Чи можете розповісти щонебудь про середовище українських культурних діячів у Києві, не виключно мистецького профілю?

Соломуха: Я думаю, що Київ один з найбільших культурніших центрів у Союзі. Там існують різні середовища для різних профілів мистецтва і для різних зацікавлень у мистецтві. Цікаве тепер явище в Києві це сучасна музика — і чим далі, тим більше вона впроваджується в життя. Я був за останні два роки на кількох концертах у Києві, на яких виконувалася музика сучасних українських мистців; мені було приємно, що деякі виконавці, які виїжджають із Союзу на гастролі мають у програмі саме музику модерних українських, як також російських, узбекських та інших композиторів. І ця музика в Парижі на трьох концертах, де я був, знайшла високий відгук. Люди були настільки вражені, публіка настільки зацікавлена цим мистецтвом, що воно, я думаю, знайде своє розповсюдження. Щодо кіна, я думаю, що українське кіно переживає тепер не найцікавіший момент, не розквіт. Театр — майже всі, хто працює в театрі там, і я знав дуже багато студентів з Інституту ім. Карпенка Карого, придушені загальною атмосферою; я думаю, що кращий театр тепер виникає на периферії, тому, що там легше впроваджувати якісь цікавіші елементи. А так становище в театрі і кіні таке стабільне і на такому рівні, що нічого нового зробити майже неможливо. В мистецтві — багато мистців виїжджають до Москви, часто на якийсь час. Мої друзі і я виїжджали до Москви, працювали там або виставляли свої твори і поверталися назад. Це в образотворчому мистецтві. На високому рівні, я так думаю, на одному з найвищих рівнів у Союзі, а може навіть у світі стоїть тепер українське монументальне мистецтво. Це мистецтво поєднало в собі елементи сучасного й старого українського мистецтва. Використовує кольори і елементи українського орнаменту, тематика цікава. Є чимало, може 10-15 мистців, що стоять дійсно на височезному рівні. Велике питання перед мистцями-монументалістами тепер — це поєднання традицій 1910-20-30-их років з сучасним мистецтвом. Бо можна сказати, що тоді все народилося, що твориться тепер у 20-ому сторіччі, і знайти коріння, знайти якийсь подих єдиний з тим мистецтвом — це питання, яке стоїть перед багатьма мистцями.

З поезією я не був так добре обізнаний. Але, я знаю, що там конфронтують, так би мовити, конформісти з неконформістами. Але на Україні це питання не стоїть так гостро, як у Москві, тому, що єдина українська мова поєднує тих, що творять українську культуру соціалістичну або просто культуру, але це в якійсь мірі об'єднує дуже багато мистців. Але в усіх галузях мистецтва багато знищено за останні роки. З колись дуже цікавого нашого оперного театру Москва забрала багато талантів! Люди їдуть до Москви, щоб мати можливість їхати на гастролі за кордон, щоб мати розголос. Естрада українська, яка в 1960-их роках була найцікавіша саме на Україні, в усіх республіках співали українські пісні, тепер у занепаді чи то в стабільному стані, без розвитку. Але в Києві є величезне зацікавлення культурою. Читається все, що друкується, і в цьому шукається цікаве. Існує велика потенція, з якої може виникнути багато цікавого.

Питання: Як ви оцінюєте той факт, що українські мистці, що влаштували свої виставки в Москві та Ленінграді виступали там як окрема група?

Стрельніков: Виставку ту московську влаштував Феодосій Гуменюк. Він запросив мене, Макаренка, Сазонова і його жінку. Я думаю, що ідея Феодосія була творча і своєчасна і вона здійснилася так, що не була кваліфікована кагебістами як дисидентська акція. Досягнуто дві мети: перша мета політична, щоб західні люди могли побачити, що існує самостійна ініціатива малярів з України, без усяких організацій, що поєднані ментальністю українською, яка шукає сучасних пластичних форм. І друга мета, — до нас приходили люди з різних міст на Україні, як вони дізнавалися про виставку (вона тривала тільки десять днів) — там були люди з Києва, з Харкова, зі Львова, з Одеси. І вони розповідали про свої враження і сам факт існування такої виставки, такої акції, я думаю, мав свій вплив на Україні також, сприяв поєднанню творчих людей, що сьогодні є на Україні між собою і з людьми, що цікавляться мистецтвом, культурою взагалі в світі, тому, що всі культури співіснують, вони, так би мовити, розмовляють і від того залежить їхнє і людське існування. А потім уже була друга виставка, на другій виставці брали участь 16 мистців з України (на першій 5) і 3, які мешкали в Москві, Талліні, Ленінграді. З України — географія була така: Одеса, Миколаїв, Дніпропетровськ. Ще були запрошені з Чернігова, але хлопці не приїхали, їх там перехопили по дорозі.

ЮВІЛЕЙНЕ ПОЖНИВ'Я

Василь Витвицький

Музичні кола в Україні відзначали не так давно століття з дня народження великої української співачки Соломії Крушельницької (1872-1952). Це відзначення не проминуло безслідно, а дало поштовх до видань тривалої вартости. Насамперед це спогади, листування та біографічні матеріяли, зібрані і впорядковані Михайлом Головащенко.¹ З іменем упорядника цього видання стрічаємося не вперше. Його старанням з'явилася була 1971 р. книга, присвячена іншому мистцеві-співакові Олександрові Мишузі. В обох виданнях Головащенко виступає не тільки як упорядник, а й як ініціатор до списання цілого ряду спогадів родичів, знайомих і учнів обох згаданих мистців.

Поява Соломії Крушельницької на сценах оперних театрів Європи була і залишилася до сьогодні загадкою, яку не легко розгадати. Вийти з хати галицького сільського священика і в досить короткому часі потрапити на світла столичних європейських сцен та полонити тисячні маси слухачів, як і видатних представників музично-театрального світу, — це таки діло небуденне, і то не тільки в суто мистецькому аспекті, а й психологічному. Зібрані й видані тепер матеріяли, листи, спогади і рецензії кидають чимало світла на постать співачки — мистця і людини — та дають можливість бодай якоюсь мірою відповісти на питання, які досі лишали зачудованими її критиків і шанувальників.

Соломія — Саломея — Меа, як її звали по-різному, — один з тих рідкісних феноменів, коли в одній людині концентрується цілий ряд незвичайностей. Незвичайної краси, сили і гнучкості голос — сопрано, незвичайна музикальність, незвичайно бистрий розум, така ж незвичайна стійкість характеру, сила волі і працьовитість. "Хай там громи б'ють, я беруся за роботу і кінець!" — писала вона вже на самому початку своєї кар'єри, коли львівська критика досить несправедливо осудила перші її кроки

---

1. Соломія Крушельницька. Частина перша. Спогади. Київ, 1978, 398 ст.; Частина друга. Матеріяли, листування. Київ, 1979, 447 ст., тираж 30.000. Вступна стаття, упорядкування і примітки М. Головащенко.

на оперній сцені. У список її незвичайностей треба вписати дбайливість за співаний текст і за повне донесення його до слухачів. Подивугідна була її легкість в опануванні різних мов. Чейже виконувала оперні ролі і співала пісні в концертному виконанні мовами, — крім рідної, — італійською, німецькою, французькою, еспанською, англійською, польською і російською.

Знавців і практиків-ветеранів музично-театрального мистецтва дивувала своєю вмілістю досконалого перевтілювання в героїнь, діаметрально відмінних своїм мовно-етнічним середовищем та своїм характером і темпераментом. Музична критика виписувала самі суперлятиви, як "неперевершена", "ідеальна", "незабутня", "неповторна", "єдина", "найчарівніша" при її вокально-драматичному втілюванні таких суттєво відмінних постатей, як Галька і Аїда, Маргарита і Брунгільда, Сантуцца і Саломея, Татьяна і Ельза, Кармен і Ізольда, Чіо-чіо-сан і Електра.

З виданих і приступних тепер матеріалів виразніше проглядає особливо цінна риса Крушельницької-мистця: її повна підтримка нових течій у музиці. Ця свідомо настанова давала їй снагу до опанування і пропагування таких стилів різних оперних новин, як "Саломея" Ріхарда Штрауса і "Мадама Батерфляй" Пуччіні. Останню вона не тільки успішно впровадила в театральний репертуар (після першої сценічної невдачі), але ще й переконувала самого зневіреного композитора у мистецьких вартостях цього його твору. Не диво, що він, даруючи нашій співачці свою світліну, писав: "Найпрекраснішій і найчарівнішій Батерфляй. Джакомо Пуччіні. Торре-дель-Ляго, 1904 р."

Те саме, можливо, ще більшою мірою стосується до її концертних виступів. Свою помічну руку вона подавала молодим композиторам і їхні тількищо написані твори виводила в широкий мистецький світ. Згадати б, що в програми своїх камерних виступів вона включала сольоспіви Вольфа, Равеля, Респірі, Де-Файя, Кастельнуово-Тедеско та ін. З останнім не раз виступала як із своїм акомпаньатором. Що наша співачка жадібно ловила кожную вокальну новину з України, зайво говорити. Особливо любила пісні Миколи Лисенка, до якого листовно зверталася не інакше, як "Дорогий Батьку!" Коли вже мова про її концертні виступи, варто згадати, що на їх закінчення, вичерпавши оголошену програму, вона, бувало, сама сідала до фортепіяна і при власному акомпаньяменті виконувала одну-дві українські народні пісні. Це було щось, не практиковане в концертних звичаях, і дехто з рецензентів не приховував свого зачудування. Проте це був вияв її любови до своєї народної пісні, любови, винесеної з рідних подільських сіл. Можна здогадуватися, що цими виступами співачка бажала підкреслити те, про що тепер, у наш час так багато мови: своє коріння. Неначе хотіла своїм розентузіязованим

слухачам сказати: "Я — з України".

Як показують опубліковані в обох томах матеріяли і як це підкреслює упорядник видання Головащенко, в світогляді Крушельницької багато важили ідеали міжнародної співпраці і толеранції. Зокрема вона була палкою прихильницею українсько-польської дружби. Будучи примадонною варшавської опери, вона вклала в виконання опер польських композиторів увесь свій хист і всю свою душу. А вже відтворення постатей Гальки і Графині в однойменних операх композитора Станіслава Монюшка було — за словами варшавських критиків — ідеальне і зворушливе в найвищому ступені. Близько співпрацювала вона з тогочасними визначними польськими композиторами В. Желенським та З. Носковським, в операх яких виступала. Правда, тоді не обійшлося було без прикрого дисонансу. Шовіністично наставлена частина варшав'ян повела гостру кампанію проти співачки-чужинки. Їй закидали нехоть до польської культури, полювання за матеріяльними добрими тощо. Проте ця акція не тільки не вдалася, а й помстилася на її спрчинниках. Увесь варшавський культурний світ рішуче став в обороні співачки, і це дало привід до ще голосніших публічних виявів пошани, любови і вдячності за її внесок у культуру польської столиці. І ще один факт, вартий уваги. Коли на початку цього сторіччя в Львові розпочалися старання створити український університет, представники української громади в Варшаві переслали львівській студентській молоді своє привітання з цього приводу, висловлюючи думку про konieczність польсько-української співпраці. Надрукованого в газеті "Діло" з 4 грудня 1901 р. листа підписало 37 громадян, між ними Соломія Крушельницька.

Читаючи біографічні матеріяли, особливо листування співачки, доволі несподівано відкриваємо широке поле її позамузичних зацікавлень. Бачимо, що, крім українських авторів, Шевченка, Франка, Драгоманова та інших, вона читала і перечитувала твори Шекспіра, Гете, Мопасана, Золя, Толстого, Достоевського, Ібсена та ін. Корисні поради і допомогу давав їй тут Михайло Павлик. Жваве листування між ними зачалося було досить формально: "Високоповажаний Пане!" і "Високоповажана Добродійко!", та скоро перейшло на інтимнішу нуту: "Дорогий Друже!" або — як писав в одному з листів Павлик: "Дорогий Друже і Сестро — більше, ніж рідна!" Павлик визбирував і пересилав їй усе, що могло придатися їй як оперній співачці (газетні статті, рецензії, книжки), постачав своїй незвичайній знайомій книжки і праці з літератури, а теж з ділянок суспільної і навіть суто політичної. Звідси й різноманітна тематика їхнього листування. У ньому порушені й питання інтимні, наприклад, чи співачці тієї міри, як вона, слід одружуватися і закладати родинне вогнище. В одному з

листів до Павлика, датованому 4 квітня 1894 р. з Міляну, вона писала:

Так я закопалася в музиці, що нездібна о чімсь іншим думати. Не-щасливий був би мій чоловік, якби я і по замужжю не покинула театру. Я би його не потрафила любити так, як люблю музику, а се було би болісно для него, а ще більше для мене (ч. 2, ст. 219).

Крушельницька була свідомо тієї особливої ролі, яку виконав Михайло Павлик для її духового росту і не поминала нагод, щоб висловити йому свою вдячність.

Іншого типу й іншого призначення книжка про Соломію Крушельницьку вийшла в той самий час з-під пера Валерії Врублевської.² Це біографічна повість, написана на основі свідчень сучасників та рукописних і друкованих джерел (бібліографія виказує понад 70 позицій різними мовами). У вміщеному на початку книжки слові до читача пера Олесь Гончара читаємо:

Давно вже назрів час віддати належну шану славетній українській співачці, розкрити перед молодими поколіннями здобутки її мистецтва, її життєвий шлях і досвід. [...] маємо зараз перед собою непересічний, цікавий і важливий художньо-документальний твір...

У книжці дев'ять частин: Солошка, Консерваторія, Італія, Чистилище, Аванті, Орфеева наречена, Примадонна Варшавської опери, Тріумф, Повернення. У кожній частині три або чотири окремо затитуловані і тематично різні розділи, що робить книжку приступною й цікавою для широких кіл читачів, передусім для молоді. Починаючи від перших успіхів у Львові, в хронологічній послідовності показані тріумфальні виступи співачки в найкращих оперних театрах: від Кракова і Варшави по Петербург і Одесу, від Парижу, Відня і Міляну ("Ля Скаля") аж по Буенос-Айрес. Перед читачем стає в усій широчині тодішній барвистий музичний світ, особливо музично-театральний, з його блисками і — закулісовими труднощами. Описані взаємини і співпраця співачки з визначними музикантами, які одночасно були палкими її шанувальниками, як: Джакомо Пуччіні, Руджієро Леонкавалло, Артуро Тосканіні, Енріко Карузо, Ріхард Штраус, Федір Шаляпін та інші.

Досить широко і цікаво авторка змальовує тло і середовище

---

2. Валерія Врублевська. Соломія Крушельницька. Роман-біографія. Київ, 1979, 336 ст., тираж 50.000.

всіх тих місць, де Крушельницькій доводилося виступати. Так, наприклад, передано атмосферу Міляну 1893 р., де навкруги була справжня консерваторія і рідко з якого дому не линули співи або інструментальна гра. Вона звертає увагу читача не тільки на музичні справи і події, а й на пам'ятки архітектури чи образотворчого мистецтва, збережені в тій чи тій столиці. Авторка водить свою героїню (а тим самим і своїх читачів) по славетних музеях, малярських виставках і бібліотеках, звертаючи увагу на найцінніші і найунікальніші зразки мистецтва.

У книжці при різних нагодах знову і знову підкреслено, що Крушельницька була не тільки великою співачкою, але й непересічною людиною. Показано, якого завзяття і якої видержливості треба їй було, щоб перебороти всі труднощі і вийти переможно на вершини відтворчого мистецтва. Однією з труднощів на вибраному шляху були безупинні залицання різних людей, музик і немузик, українців і неукраїнців. У книжці це описано досить докладно і — тактовно. Врублевська намагається передати атмосферу життя і побуту галицької інтелігенції кінця 19 ст. з усіма тієї атмосфери додатними і від'ємними рисами. Між іншими засобами вона тут то там вживає признак галицького діалекту з такими його висловами, як "ладний", "файний", "люстро", "прошу пана" і тому подібне. З книжки Врублевської читачі довідуються дещо й про жіночий рух у Галичині в минулому столітті, про Наталію Кобринську і про таке важливе в житті самої Крушельницької питання особистої незалежності жінки та її самостійної професійної кар'єри.

Вміло і — треба визнати — талановито використовує авторка можливості і вільності белетризованої біографії. Вона відтворює зустрічі й розмови різних осіб з оточення співачки, їхні думки, погляди й мотиви поведінки. Одну з таких розмов, переданих з найменшими подробицями, авторка показує на тлі помешкання співачки у Львові. Її гістьми і співрозмовцями були того дня Іван Франко і Михайло Павлик. Розмови заторкували різні теми, також і музичні, такі, як творчість Ріхарда Вагнера, Миколи Лисенка та чимало інших.

Підбиваючи балянс обох видань, присвячених нашій співачці, доведеться вписати ще дві позиції: одну по боці витрат, другу — по боці прибутків. Читач, ознайомлений з законами радянської літературної продукції, коли бере в руки книжку, випущену з київських друкарських машин, знає, що там не обійдеться без данин кесареві. Це згідний з приписами т. зв. соцреалізму тенденційний вибір фактів і таке ж тенденційце, а то й не-

правдиве їх насвітлення. У книжках, про які тут мова, це проявляється негативними висловами про "панів", "паничів", про "місцеву національну буржуазію", зневажливими словами про "попів" тощо. Тут і цитати з Леніна і відомий ритуал підношення на п'єдесталь усього російського, однаково там, де є для цього підстави, як і там, де їх немає. Тут і надмірне, сказати б, ентузіастичне наголошення останніх років співачки в радянському Львові. Ясно, що сторінки повісти були для цього придатнішим тереном, ніж ті, де надруковані давні матеріали і документи. Цікавіше те, що і впорядник першого видання і авторка другого не жалували ясних кольорів, коли їм доводилося показувати образ Соломіїного батька о. Амброзія Крушельницького, сільського священика.

Інша спільна обом виданням риса — це багатий ілюстративний матеріал: світлини з давніх родинних архівів, фотографії обох батьків і найближчої родини, копії важливих документів, афіш оперних вистав, золотої медалі, виконаної на честь співачки в Італії, світлини столичних оперних театрів, в яких вона виступала. Читач має нагоду зблизька приглянутися обличчям таких визначних музик того часу, як Пуччіні, Карузо, Тосканіні, Мишуга, Модест Менцінський, Адам Дідур та інші. Та що особливо цінне, це ціла панорама світлин співачки в найрізноманітніших ролях (і одягах), що їх вона виконувала. До речі: список її ролей нараховує їх шістдесят дві. Багатий і різноманітний ілюстраційний матеріал значною мірою передає дух доби і наближає до читача постать великої співачки, яка власними силами й досягненнями виповнила одну з світлих сторінок в історії української культури.

ЩО БУЛО, ЧОГО НЕ БУЛО ТА ЩО «ПОВИННО БУЛО БУТИ»?*

Василь Гришко

Для розуміння культурницько-“громадівського” характеру того середовища, яке самі підсудні в справі СВУ слідом за своїми обвинувачами називали своєю “підпільною організацією”, дають підставу певні моменти свідчень на судовому процесі окремих підсудних, які, заперечуючи свою приналежність до СВУ, підкреслювали, що про саму назву такої організації та про її “контрреволюційно-підпільний” характер вони довідалися щойно на судовому процесі. Наприклад, за змістом зізнань підсудного Болозовича, як це подано в “Винувальному висновку”, картина всього того, що він знав про “СВУ”, виглядала так: “Наприкінці 1926 р., зустрівшись із Єфремовим, він скаржився йому на те, що мовляв, важко працювати, жити тощо. На це Єфремов відповів, що все це тому, що ‘ми розпорошені’. Через деякий час Ботвиновський розповів йому, що й він мав розмову з Дурдуківським, при чому останній радив, *щоб ‘українці об’єднались’*. Тоді, за словами підсудного (Болозовича), він зрозумів, що справа набирає певною мірою організаційного характеру, хоч і не уявляв собі це конкретно” (цит. за Снегірьовим, ст. 71. Підкреслення тут і далі мої — В. Г.). Щось подібне, за “Винувальним висновком”, розповів у своїх зізнаннях і Ботвиновський, підкреслюючи, що “на нього мав вплив Дурдуківський, який розмовляв з ним про утворення організації *‘для згуртування розпорошених українських сил’*” (там же, ст. 73). Так само, але з деяким уточненням мети організації “для згуртування розпорошених українських сил” схарактеризував словами Єфремова і Дурдуківського про це підсудний Товкач, зізнання якого передано у “Винувальному висновку” так: “Він (Товкач) розумів слова Єфремова і Дурдуківського так, що українцям треба *об’єднатися для ‘підвищення і зміцнення національної культурної роботи’*, а не для якоїсь організації, що має за завдання повалити радвладу, і тому він і згодився увійти до неї. *Про справжню мету «СВУ» він довідався тільки на процесі*” (там же, ст. 72).

Трохи інакше, хоч теж у напрямі заперечення СВУ як організації підпільно-політичного характеру, говорили на судовому процесі й “інараківці”, виявляючи своє незнання про існування такої організації. Так

---

*Третя і остання стаття з серії “Публіцистичні роздуми та здогади про справу СВУ”. Перші дві статті були вміщені в “Сучасності” 1980, 9, 10.

Кривинюк заявив прямо, що *"про СВУ та її завдання він довідався тільки під час слідства, а так само і про те, що «Інарак» — філія СВУ"* (там же, ст. 144). Це останнє ствердив і Страшкевич: *"не знав, що «Інарак» це контрреволюційна організація, що це філія СВУ"*. Він уточнив характер "Інараку" так, що це була всього лише "виробнича нарада при керівникові інституту Холодному", що збиралася, "побачивши неналагодженість роботи в інституті... і ставила питання про всі ці справи" (ст. 74). Те саме твердили Туркало й Шарко ("не бачив, щоб «Інарак» проводив контрреволюційну роботу... не уявляв, що «Інарак» — філія СВУ. Про все це довідався тільки на суді" (ст. 145). А Дубровський сказав: "Я знав від Дурдуківського про існування ширшої організації української інтелігенції і можу думати [? — В. Г.], що ця організація вважала групу «Інарак» за свій осередок" (ст. 142). Сам керівник УІНМ (та ініціатор "Інараку") Холодний на початку процесу відкинув усі звинувачення, заявивши — "Винним себе не визнаю. Дам пояснення", — але суд не дав йому нагоди ці пояснення дати (ст. 55-56).

З усіх матеріалів судової справи виглядає, що тільки вужче коло близьких між собою людей, що збиралися в 1926-27 рр. переважно в хаті Єфремова-Дурдуківського, визнали на суді без особливих заперечень існування організації, називаючи її так, як її названо й обвинуваченням — "СВУ". З цього можна робити висновок, що принаймні якась форма єдності цих людей в усвідомленні себе середовищем ідейних спільників однієї (і саме нерадянської) національно-української справи була для них реальністю. Але це стосується тільки до тих сімох осіб (Єфремова, Дурдуківського, Ніковського, Л. і О. Черняхівських, Чехівського й Гребенецького), які згідно з офіційним звинуваченням 1926 р. заклали СВУ, і які всі належали до одного з Єфремовим "громадівського" типу українських діячів з дореволюційних часів. До цієї ініціативної "сімки" згодом долучився восьмий, уже від молоді, "домашній" серед них і їхній вихованець — Павлушков. Двоє інших — Ганцов і Гермайзе, які за офіційною судовою версією СВУ також належали до цього єфремовського кола, заперечили на суді не тільки це, а й свою приналежність до організації з назвою СВУ взагалі. Це були якраз ті особи, що хоч і були близькими співробітниками Єфремова (Ганцов — у роботі над академічним "Словником української живої мови") і Дурдуківського (Гермайзе як педагог, що викладав і в І-ій зразковій школі ім. Шевченка), а тому також були й приватно вхожі в їхню хату, проте все ж таки не належали до їхнього вужчого кола (та й не зовсім до нього пасували, як молодші люди того покоління, що його українська політична свідомість остаточно сформувалася вже в революційні роки).

Згідно з офіційним пресовим звітом про перебіг процесу СВУ, Ганцов заявив, що *"формально він не був членом СВУ і що навіть саму назву «СВУ» він почув лише під час слідства"*, але зрештою нібито мусив "визнати, що фактично він був членом СВУ". Однак навіть і "фактична" приналежність його до СВУ так і залишилась нез'ясованою, бо на запит про це П. Любченка Єфремов відповів дивним способом: він, мовляв, *"вважав Ганцова за члена СВУ... вважав, що він знає про це"*, бо *"мені здавалось, що він був тоді на засіданні, коли я доповідав про організацію"* (Снегірьов, ст. 75-76). Гермайзе заявив на суді просто, що *"взагалі до СВУ відношення не мав"*, а визнавав себе за винного лише в тому, що *"іноді в*

приватних умовах вів контрреволюційні розмови з молоддю і під час гулянок та екскурсій студентів дозволяв собі критикувати заходи радвллади" (там же, ст. 142).

Виглядає так, що зарахувати Гермайзе й Ганцова до "керівного центру СВУ" конче було потрібно ГПУ з інших причин, ніж їхній справжній стосунок до справи СВУ. Щодо Ганцова, то це безперечно пов'язане з тим, що він від кінця 1927 до початку 1929 р. був у закордонному відрядженні, куди його послано урядово, — можливо й не без сприяння з боку ГПУ, яке хотіло в його особі мати "живий доказ", мовляв, "закордонних зв'язків СВУ" (те саме стосується й до Черняхівського, що також мав 1927 р. закордонне відрядження). Та про "закордонну місію" Ганцова (як і Черняхівського) ще буде спеціально мова далі. Щодо Гермайзе, то його присутність на процесі в ролі члена "керівного центру СВУ" була потрібна тому, що для пропагандивної компромітації УНР, найпопулярніший період якої був пов'язаний з її соціал-демократичним проводом в особах Винниченка й Петлюри, треба було мати, крім переродженого на релігійного проповідника колишнього соціал-демократичного прем'єра УНР Чехівського, ще й пару інших із видатніших колишніх українських соціал-демократів. А для такої ролі якраз і надавався (поруч із академіком Михайлом Слабченком, як "резидентом СВУ" в Одесі) Гермайзе.

Цілком самодостатніми справами виглядали на процесі СВУ включені в нього СУМ і керівництво УАПЦ. І не випадково ці дві — "молодняцька" і "церковна" групи були представлені на процесі лише двома особами кожна: Павлушковым і Матушевським СУМ та братами В. і М. Чехівськими керівництво УАПЦ, — хоч відомо, що тисячі студентів і представників провінційної української молоді заарештовано (а багатьох із них і розстріляно за вироками закритих судилищ ГПУ) "в зв'язку із справою СУМу"; а "в зв'язку з справою церковної групи СВУ" 1929-30 р. ліквідовано всю УАПЦ, як, мовляв, "петлюрівську" церкву, і при цьому більшість її священиків та активу її мирян не тільки ув'язнено, а й фізично знищено (вироками закритих судів чи без суду взагалі — в тюрмах і концтаборах). Двоособове представництво цих двох справ на процесі СВУ пояснюється тим, що кожна з цих справ у повному своєму обсязі не могла бути представлена на цьому процесі з причин, про які ще буде мова окремо. А ті особи, що репрезентували ці справи на процесі, з погляду ГПУ ідеально надавалися на те, щоб сполучити ці справи з ефремовським "керівним центром СВУ".

Іншими, також окремими в структурі організації, зліпленої спільним для них сценарієм ГПУ під назвою "справа СВУ", були "медична", "педагогічна", "літературна" і "кооперативна" групи, що під такими назвами й розглядалися на судовому процесі. Про "медичну групу" була вже попередньо мова в зв'язку з т. зв. "медичним терором СВУ".

"Педагогічну групу" репрезентував, передусім, майже цілий учительський склад київської І-ої зразкової школи ім. Шевченка на чолі з Дурдуківським, який одночасно репрезентував на процесі і ефремовський "керівний центр СВУ". Він же репрезентував також Педагогічну комісію ВУАН та Науково-педагогічне товариство при ній, де були науковими співробітниками й викладачі ІНО та укладачі шкільних підручників і читанок — Іваниця, Шило й Дога, що через це теж належали до "педагогічної групи СВУ". Саме через безпосередню пов'язаність цієї групи з

Дурдуківським, а вчителів його школи з Павлушковым і тим самим — зі справою СУМу, "гніздом" якого був київський ІНО, — ця група виглядала на процесі більш-менш пов'язаною з єфремовським центром.

Дещо подібно виглядала й "літературна група", в якій центральну роллю на процесі приписано Старицькій-Черняхівській, бо в її домі збиралися на літературні читання й дискусії київські письменники й критики з категорії підозрілих в очах влади так званих "попутників" і неоклясиків та бували також Ніковський і Єфремов, — цю групу на процесі навіть охрищено назвою "літературний сальон Старицької-Черняхівської". Проте поза цими трьома особами, на процесі навіть не було кому репрезентувати звичайних членів цієї групи. Навіть єдиний з письменників, що відвідували "літературний сальон Старицької-Черняхівської" — М. Івченко, якого виставлено на процесі в ролі одноособового представника уявної "п'ятки" зорганізованих "літературних контрреволюціонерів СВУ", заявив, що до СВУ він взагалі не належав, а про її існування дізнався лише під час слідства ГПУ. Цілий розгляд діяльності "літературної групи СВУ" перетворився на досить загальний розгляд специфіки літературно-мистецької "контрреволюції".

Представниками "кооперативної групи" на процесі була трійка — Болозович, Ботвиновський і Влизнюк (але арешти й закриті розправи над українськими кооператорами "у зв'язку зі справою СВУ" в той час мали досить масовий характер). Єдиною підставою для її пов'язаності з єфремовським "центром" було те, що Болозович і Ботвиновський були особисто знайомими з Єфремовим і Дурдуківським з тих часів, коли ще живою була справа БУДу. Навколо БУДу головним чином крутилось допитування їх на слідстві й на суді, а кооперативні справи ("шкідництво в кооперативній ділянці радянського господарства" і т. п.) були доточені до цього досить таки "білими нитками".

Уся історія з окремими групами в складі СВУ звертає на себе увагу саме в зв'язку з тим, що поділ на окремі, так звані "галузеві" групи — це характеристична риса всіх тих великих судових справ, що їх інсценізовано в СРСР за сценаріями ГПУ, а потім НКВД, у вигляді показових процесів, які в 1930-их рр. цілою серією пройшли слідом за СВУ ("Промпартія" — 1930, "Меншовицький центр" — 1931, "троцькістсько-зінов'євський", "бухарінський" та інші процеси 1935-1938 рр.) Це стосується також до схеми так званих "п'яток" (або часом "шісток" чи "сімок"), за якою нібито була побудована система конспіративної діяльності СВУ, — схема ця стандартно повторювалася в усіх інших справах "підпільних організацій". Нею можна було вводити в оману і підсудних, і спостережників судового процесу, пояснюючи заяви підсудних, що вони не знали ні про існування, ні про назву своєї "організації", — бо поділом на "галузеві" групи з осередками в складі не більше п'яток чи сімох осіб (мовляв, "для конспірації") саме й передбачено таке незнання цілості "організації" та її інших частин.

Але чи значить це, що головна в справі СВУ група, тобто — та єфремовська ініціативна "сімка", яка за офіційною версією 1929 р. "заклала підпільну організацію" та відтак стала її "керівним центром" (який потім поширено), таки справді могла бути центром ширшої організації, задум якої, її характер і її назву (за офіційною версією — нібито підказані з закордону) знали тільки члени цього центру та ще кілька тих,

безпосередньо з тим центром пов'язаних, довірених осіб, що творили й керували створеними ними "п'ятками" чи "шістками" по різних містах України? Однозначну відповідь на це, базуючись лише на наявних офіційних і неофіційних матеріалах, дати неможливо. Але серед цих матеріалів є також спогади (точніше — фрагменти спогадів у принагідних статтях) Н. Павлушкової, яка на поставлене тут питання дає однозначну позитивну відповідь. З огляду на першоджерельність відомостей цієї родинно близької до Єфремова й Дурдуківського особи, що також була коротко заарештована й допитувана в справі СВУ, її відомості про цю справу та погляди на неї заслуговують пильної уваги.

У загальних висновках, зформульованих наприкінці статті "Моє слово про процес СВУ та СУМу", позиція Павлушкової в питанні про реальність існування СВУ висловлена так:

Чи існувала "Спілка Визволення України" взагалі? Так, існувала, і це не було вигадкою ДПУ (підкр. Павлушкової). Але [...] СВУ, як організацію, не можна міряти звичайними для нас мірками і уявами. СВУ цілком не можна порівнювати з формами організованого підпілля партійних організацій. СВУ як організація являла собою центр з дуже вузького кола людей, не більше як 12-15 осіб, без міцно організаційно-оформленої периферії (тут і далі підкреслення мої — В. Г.).

Але за СВУ йшли десятки тисяч українців. На лаві підсудних у числі 45 осіб, які за задумом ДПУ мусили представляти саме цей центр СВУ, були й такі, що були лише учасниками процесу, але не були прямими учасниками не тільки центру, але й взагалі Спілки Визволення України. Тому, коли, наприклад, письменник Івченко або хтось інший з учасників процесу казали, що за існування СВУ вони дізналися тільки під слідством, то це була правда. Ці люди були, так би мовити, "вмонтовані" владою до СВУ тому, що вони були свідомими і відомими українськими патріотами, і ДПУ знало, що їхня праця або творчість служать ідеям визвольної боротьби і — в тій чи іншій мірі — співзвучна ідеям центральної групи Спілки Визволення України. СВУ була нелегальним центром національно-патріотичної праці в умовах комуністичної дійсності... ("Нові дні", квітень 1954 р., ст. 21).

Хоч у порівнянні з тими поглядами й здогадами, які перед цим висловив тут автор цих рядків, категоричне твердження Павлушкової, що "СВУ існувала, і це не було вигадкою ДПУ", виглядає, як щось цілком протилежне, — справді ця протилежність радше позирна. Головним бо є та інтерпретація СВУ, якою Павлушкова доповнила своє вихідне твердження, визнавши: 1) що та "організація" являла собою лише "центр з дуже вузького кола людей, не більше 12-15 осіб"; 2) що цей "центр" був "без міцно організаційно-оформленої периферії"; 3) що з тих 45-ох осіб, які були виставлені на показовому судовому процесі, певна частина (чи, може, й більшість?) була таких, що не мали "прямого" стосунку взагалі до того, що крилося під назвою "СВУ"; 4) що цих людей з-поза "центру" просто "вмонтовано" в справу СВУ "тому, що вони були свідомими і відомими

українськими патріотами і ДПУ знало, що їх праця або творчість служить ідеям визвольної боротьби"; і 5) що взагалі "СВУ" в особах тих людей, які становили собою "центр" цієї дивної "організації" без організованого членства, була просто "центром національно-патріотичної праці".

Все це дуже збігається з тим, що попередньо тут говорилося про "громадівський" тип ефремовського вужчого кола (з 12-15-ох осіб?), що могло пробувати взяти на себе роллю певного осередку ("центру"?) свідомого спрямування національно-культурної (своєю суттю в радянських умовах — і національно-політичної) праці тих людей та середовищ, які перебували в сфері його впливів. У кінцевих висновках свого цитованого вище "Слова про процес СВУ й СУМу" Павлушкова сказала майже те саме:

Сергій Ефремов і його найближче оточення вважало, що передумовою в боротьбі за Вільну Україну є *національно-політичне виховування українського народу, зокрема молоді* (підкр. В. Г.). Згідно з цими поглядами й велася діяльність СВУ, що її можна схарактеризувати як *боротьбу за українську душу* (підкр. Павлушкової). Коли ми проаналізуємо напрямки в українській літературі, практичній праці українських видавництв, головні напрямки викладання гуманітарних наук у багатьох українських університетах та інститутах, у науково-дослідній праці, у мовознавстві, педагогіці, історії тощо перед процесом СВУ, — тоді ми побачимо *скрізь єдину керуючу руку центру СВУ в усіх ділянках національно-політично-культурного життя нації в той період* (підкр. Павлушкової. "Нові дні", ст. 22).

Звичайно, в твердженні про "єдину керуючу руку" перебільшено ролю ефремовського "центру СВУ" в унапрявленні всього культурного, не говорячи вже про політичне, життя в Україні 1920-их років. Бо тоді діяло в цьому напрямі багато і різних українських сил. Але роля ефремовського середовища в комплексі цих сил була значна й помітна, і якщо якраз це було головним змістом і завданням роботи, якою свідомо керували люди цього середовища, то це був сам собою великий національний подвиг. Та тільки, чи для цього треба було цьому центрові вчених, письменників і педагогів ставати разом з цим і центром підпільної політичної організації для підготовки визвольного повстання? І чи не було так, що сполучення в одному центрі разом — і найважливішої в той час для українського відродження національно-культурної роботи, що була тоді в радянських умовах ще можливою й у легальних формах, і практично ще тоді неактуальної підпільно-революційної роботи, — це було те, що було потрібне тим антиукраїнським силам керованої з Москви комуністично-партійної влади в Україні, які вже готували тоді майбутній розгром українського відродження і потребували відповідної антиукраїнської провокації?...

У попередніх розділах здогади й міркування про можливу провокацію ГПУ на самому початку монтування ним "справи СВУ" залишено на тому

моменті, коли, підсунувши Єфремову здогадно фальшивого листа від Л. Чикаленка, ГПУ змогло (усередині 1926 р.) "пов'язати" Єфремова з фіктивним "підпіллям", репрезентованим невідомою нам (чи взагалі здогадною?) особою, що могла передати йому пересланого через польське консульство закордонного листа. Спробуємо ж від цього моменту відтворити уявно (але базуючись на окремих фрагментах тих фактів, які можна виловити з відомих нам матеріалів) можливий дальший перебіг подій.

Майже з певністю можна вважати, що на листа Чикаленка, який би він не був (якщо він взагалі був), Єфремов ніяк не відгукнувся, бо інакше про це була б мова на процесі як про встановлений ним закордонний зв'язок. Яка ж могла бути на цей лист реакція Єфремова та тих людей його вужчого кола, яких він міг ознайомити зі змістом листа? Вирішальною щодо цього мусила бути реакція Ніковського, на якого нібито покликався Чикаленко в своєму листі як на особу, з якою, мовляв, про щось "домовлено" на якійсь "Берлінській нараді" у якийсь неуточнений час ще до його від'їзду з-за кордону в Україну. Бож якась берлінська зустріч і розмова українських емігрантських діячів з участю Ніковського в часи його перебування в еміграції могла бути (про що могла знати й берлінська агентура ГПУ), і тому саме Ніковський міг потвердити або заперечити автентичність листа.

Але відомо, що після 1921 р. (коли Ніковський ще був міністром закордонних справ уряду УНР в еміграції), він відійшов від політичної діяльності і цілковито переключився на літературно-видавничу працю. А згодом, переконавшись, що в цій ділянці можливостей для застосування його здібностей на чужині немає, він, як і М. Грушевський та інші, 1924 р. повернувся в Україну з чітким зобов'язанням перед владою, яка його "амнестувала", обмежитися виключно літературно-науковою працею. Тому ледве чи можна припустити, щоб він, як це виходило з офіційних матеріалів процесу СВУ, виїжджав з "домовленістю" про творення в Україні підпільної "визвольної організації", чи навіть (як це говорилося в промовах обвинувачів і зокрема було надруковане в московській "Правді-і" 11 березня 1930 р. — в статті Н. Попова — "Слідами української контрреволюції") — "був спеціально посланий Петлюрою для організації «Спілки Визволення України».

До речі, як видно з останніх двох великих листів Петлюри до Ніковського, що їх недавно опубліковано, навіть наприкінці 1921 р., звертаючись до Ніковського ще як до свого міністра закордонних справ, Петлюра писав йому майже виключно про літературно-видавничі справи, якими він сам дуже переймався, вважаючи їх особливо важливими з національно-державного погляду. При цьому Петлюра висував як завдання, якому мав би присвятитися Ніковський, такі широкі плани (зокрема щодо забезпечення українського читача перекладною літературою різного типу, починаючи від українських перекладів світової класики), що здійснення цього в умовах еміграції було неможливе (див. Симон Петлюра. Статті, листи, документи, т. II, Нью-Йорк (УВАН у США), 1979, ст. 507-513). І в наступних роках, аж до травня 1926 р., Петлюра в ряді своїх статей і листів виявив глибоке й політично правильне розуміння ваги використання українською інтелігенцією тодішнього українізаційного процесу в

Радянській Україні (див., напр., у згаданому виданні лист до М. Шумицького з вересня 1923 р. — ст. 542 та статтю "Справа про питому вагу «національної політики» Комуністичної партії України" (з травня 1926 р. — ст. 474) Петлюра напевно не проміняв би тієї позиції, яку в Україні завоював своєю науковою й літературно-видавничою діяльністю Ніковський (як і Єфремов та інші), на ту саможертву, якої вимагала безперспективна в той час організація "визвольного" підпілля.

Це напевно добре знали й розуміли також інші відповідальні діячі тогочасної української еміграції, зокрема ті, яких названо на процесі СВУ творцями й керівниками "закордонної СВУ" та які нібито мали з Ніковським якусь "домовленість" на якійсь "Берлінській нараді". І якщо така "нарада" справді була, а при тому була мова про майбутню діяльність Ніковського в Україні, то найімовірніше було так, що Ніковський обстоював варіант легальної національно-культурної праці в радянських умовах того часу, як не лише в тих умовах єдино реальний, але в остаточному рахунку й також "визвольний". Тому, хоч він і міг визнати листа Чикаленка за автентичного, але саме так сприйняв те, що в ньому розумілося під "домовленістю". В кожному разі, як видно з того, що, крім Єфремова, Дурдуківського й Ніковського, більш ніхто з так званого центру СВУ фактично нічого про цього листа не знав, чогось подібного до сприйняття його за "директиву", не кажучи вже про її схвалення й виконання, як це виглядає з офіційного обвинувачення, справді не було. Цілком можливо, що небезпечного листа незабаром просто знищено.

Однак для того, щоб скомпонувати відповідну для показового процесу "справу", треба було ще конче мати якусь видимість двобічного зв'язку між єфремовським середовищем і "закордонним СВУ", а також — видимість існування таки якоїсь "підпільної організації", крім самого її єфремовського "центру". Обидві ці свої проблеми ГПУ розв'язало звичайним для нього провокаційним способом.

Для демонстрації двобічних закордонних зв'язків єфремовського середовища ГПУ придалися дві закордонні подорожі людей цього середовища — Черняхівського й Ганцова в 1927-1928 рр. Відомо, що дуже обмежені дозволи на закордонні подорожі з СРСР були завжди в віданні спеціальних органів влади, фактично відділів ГПУ (згодом НКВД, пізніше КГБ). А щодо самого перебування таких осіб за кордоном, то воно було цілковито під "опікою", тобто — під пильним наглядом секретних спостережників ГПУ. Тому досить незвичайним було, що таких осіб, як Черняхівський і Ганцов, відомих ГПУ не лише своєю минулою причетністю до ворожих більшовикам рухів і влад, а й своїм підозрілим нерадянським обличчям у радянській дійсності, навіть не просто "випущено" в закордонні подорожі, але ці подорожі були ще й оформлені як спеціальні наукові відрядження на довгий період — для студій та для участі в міжнародних з'їздах і зустрічах за фахом.

Звичайно, обидві ці особи були одними з найкращих кандидатів на такі відрядження, висунені й рекомендовані їхніми науковими установами (Академією й інститутами, в яких вони працювали) як видатні фахівці в своїх ділянках (Черняхівський — у гістології, Ганцов — у філології), але питанням остаточно вирішувало ГПУ. І це рішення було позитивним, очевидно, тому, що в даному разі інтереси наукових установ збіглися зі спеціальними інтересами ГПУ.

Про перебування за кордоном Черняхівського, який 1927 р. дістав відрядження для участі в міжнародному з'їзді патологів у Лісбоні та для знайомства з гістологічними дослідженнями в Берліні, з процесу СВУ відомо не багато, бо все, пов'язане з закордоном на процесі переносилося на спеціальні "закриті засідання суду". До речі, такі "закриті засідання" на відкритих політичних процесах в СРСР звичайно означають ніщо інше, як розгляд свідчень секретних агентів ("сексотів"), яких ГПУ цим оберігає від "розсекречення", абож просто фальшиві, зфабриковані самим ГПУ "докази", що також оберігаються від небезпеки бути виявленими. Те саме стосується й до перебування закордоном Ганцова, відрядженого для лінгвістичних студій та участі в міжнародному лінгвістичному конгресі в Газі й у наукових зустрічах у Берліні. За кордоном Ганцов перебував від 4-ого грудня 1927 р. до січня 1929 р. і, крім Гази й Берліну був ще як філолог-славіст у Празі й Варшаві. Це його закордонне перебування було багате на різні зустрічі, зокрема й з тими особами (Чикаленко, Дорошенко, Лотоцький, Шульгин, Прокопович), яких в офіційному обвинуваченні названо творцями й керівниками "закордонної СВУ".

Але з особистої розповіді Ганцова, переказаної в розвідці Снегірьова, виявляється, що з цими особами він зустрічався приватно, як з особисто знайомими земляками, які самі розшукували й знаходили Ганцова в місцях його перебування. А розмови між ними мали ностальгічний характер: емігранти розпитували прибульця з України про свої рідні краї, про спільних друзів і знайомих, про батьківщину взагалі, а при тому висловлювали свою тугу за рідним краєм і заздрість до земляка, що може повернутися в Україну (Снегірьов, цит. вище, ст. 78-79). Отже — нічого з цієї розповіді не можна виловити, крім хіба одного загадкового моменту: яким чином воно вийшло так, що саме ті особи, чия зустріч з Ганцовим потрібна була ГПУ для засвідчення двобічного характеру зв'язку ефремовського середовища з закордоном, були своєчасно повідомлені про час і місце перебування Ганцова в різних місцях різних країн за кордоном? Виглядає, що хтось ці зустрічі для цих осіб "організовував", і той "хтось" мусив дуже добре слідкувати за змінним маршрутом Ганцова за кордоном і бути в той же час досить близьким до відповідних осіб на еміграції. Не тяжко здогадатися, на чій службі був той "хтось"...

Таким чином до часу "викриття СВУ" 1929 р. приготовано й, очевидно, "задокументовано" зустрічі й розмови Черняхівського й Ганцова закордоном з провідними діячами "петлюрівської еміграції", що й фігурувало потім на судовому процесі як "доказ" того, що, мовляв, "спеціально послані за кордон емісари підпільної СВУ мали там наради з представниками закордонної СВУ". І воно в інтерпретації офіційного обвинувачення створювало назовні для багатьох досить поважне враження. Щоправда, як тільки справа доходила до потреби з'ясувати певні конкретні деталі цих зустрічей, так відразу ж на процесі зазначалося, що оскільки це зачіпає певні чужі держави, воно належить до закритих судових засідань.

Та ось у спогадах Туркала про перебіг процесу СВУ, на якому він був одним із 45-ох підсудних, є невеличкий розділ про закриті засідання суду. Про них там не сказано нічого конкретного, бож нічого конкретного, виявляється, й не було й на тих засіданнях. Про це Туркало пише:

Ті засідання провадилися півголосом, тихо, щоб і стіни не чули, про дуже незграбно, примітивно зфабриковану "зовнішню орієнтацію СВУ" [...]. На допити викликали тільки декілька осіб — може чотирьох-п'ятьох, але найдовше розмова точилася між прокуратурою та С. О. Єфремовим і А. В. Ніковським. Спочатку розмова кружляла навколо горезвісного листа Л. Є. Чикаленка, тобто зв'язків з еміграцією, а коли перейшли до зв'язків з урядовими особами чужих держав, то в кожній сторонній особі складалося таке враження, що й для самого судового синкліту було ясно, що фактично жадних зв'язків не було, а все, що змонтовано на передсудовому слідстві, виглядало нелогічно й непереконливо, шите білими нитками. [...] Тим то передбачувана ніби сенсаційність цієї частини судового процесу зійшла на пшик. Для всіх підсудних стало ясно, чому уряджено ті закриті засідання: бо виносити те, що говорилося на них, на прилюдні засідання, було б занадто скандально ("Нові дні", червень 1961, ст. 11-12).

До цього можна ще додати, як подав Туркало в своїх відповідях на розпитування про це автором цих рядків у приватних розмовах з ним, що на закритих засіданнях не було виступів живих свідків, а тільки представлено якісь писані, мовляв, "документальні свідчення" невідомих осіб. А це говорить за те, що цими "документальними свідченнями" були спеціальні звіти секретних співробітників ГПУ. З інших моментів було важливим те, що Ганцов, який не визнав себе на процесі ні членом "центру", ні взагалі членом СВУ, про яку нічого не знав, мусив однаке визнати себе за винного в тому, що на зустрічах з діячами української еміграції провадив з ними "контрреволюційні розмови". За уточненням Туркала, що чув це нібито від Ганцова ще перед судом (коли деякий час, після закінчення слідства, перебував з ним в одній камері) — це означало, що він у тих розмовах — "висловлював контрреволюційні погляди на радянську дійсність в Україні". А визнати це він мусив тому, що зміст тих розмов йому зачитано на слідстві. За це саме він і дістав 8 років ув'язнення, а фактично пробув в ув'язненні 21 рік.

І все ж таки в декого з середовища української політичної еміграції з-під стягу УНР було живим уявлення про те, що вони справді встановили зв'язки з організацією, що називалася "СВУ". Відлуння цього уявлення дійшло й до наших днів, коли сучасний президент УНР в екзилі — М. Лівіцький повторив в емігрантській пресі нібито відому йому від наступного по Петлюрі президента УНР 1920-их років — А. Лівіцького інформацію про тогочасний зв'язок державного центру УНР з підпільною СВУ в Україні. Ба більше: при тому навіть зазначено, що якраз Черняхівський і Ганцов проїздили за кордон "з доручення СВУ" і саме "для навіязання контакту з провідниками української еміграції" (див. газ. "Мета", Мюнхен, ч. 1 (59), 1971 р.). Свого часу Туркало, заперечуючи таку можливість звернувся (через газету "Українські вісті", Новий Ульм, 5 грудня 1976 р.) з закликом подати до загального відома належно аргументовані підстави такого твердження, але на це не було жадної відповіді. Не маючи підстав сумніватися в тому, що уявлення про зв'язок з СВУ в певних осіб із середовища закордонного центру УНР 1920-их років могло бути ширим

переконанням, можемо лише висловити певні здогади про те, як таке переконання могло бути витворене.

Звертаючися знову до афери "Тресту", слід нагадати, що найулюбленішим, а також найуспішнішим засобом містифікацій ГПУ, які описано в згадуваній книжці Войцеховського "Трест", було таке комбінування реальних і фіктивних елементів у розігруванні легковірних емігрантів, коли від імени певних реальних осіб у практичних зв'язках виступали їхні фіктивні заступники. Так у грі "Тресту", самі того не відаючи, фігурували деякі з відомих емігрантам осіб на батьківщині, чийми іменами, навіть контактуючи з ними емігрантів, користувалися фіктивні "зв'язкові" від "Тресту", немов би то оберігаючи тих осіб від безпосередньої участі в таких справах, які могли б наразити їх на небезпеку розконспірування. Чи ж не могло бути якоїсь подібної гри й у випадку з Черняхівським і Ганцовим?

Як у випадку "підпільної МОР", яку в зв'язках з російською білою еміграцією репрезентував "Трест", могла й у зв'язках з українською "петлюрівською еміграцією" фігурувати фіктивна "підпільна СВУ". На таку думку наштотхують зокрема деякі моменти в листах Петлюри з 1924 р., де мовиться дещо про те, які підпільні сили в Україні шукали тоді зв'язків з урядом УНР за кордоном.

Так в одному листі до В. Кедровського з датою 22 липня 1924 р. подано про "докладні інформації з України", де мова йде про якусь "нову організацію" в Україні, дуже конспіративну і навіть глибоко просякту "в адміністративні апарати більшовицької влади", у "штаби територіальних більшовицьких дивізій" та в інші військові одиниці, — аж до того, що "навіть ГПУ зачеплено зв'язками" цієї організації. "Напряма праці організації", згідно з цими інформаціями, такий: "підготовча діяльність для організації повстання", а тим часом — "терористичні акти над найбільш шкідливими елементами влади"... "Щодо ідейного обличчя організації" — мовиться далі в листі, — "то характерним показником можуть бути такі риси: а) співробітництво УНРівців з гетьманцями і б) симпатія до 'фашизму', принципи якого, як пишуть керівники організації, тільки й можуть бути покладені в основу нового ренесансу української державности".

А в іншому листі до цього ж адресата з датою 30 грудня 1924 р. подано такі, як виглядає — дальші інформації про ту саму "нову організацію" в Україні:

Отже там заклався Союз Боротьби за Самостійну Україну, до складу якого увіходять люди різних партійних переконань від соціалістів до гетьманців включно. Спільним для них є негативне відношення до советів і просто вороже до московського "начала" на Україні, в чому б воно не виявлялось. Характерно, що цей Союз навіть за кордон (більшевицькою поштою) переслав декому з наших громадян свої відозви "для інформації" (Симон Петлюра. Статті, листи, документи, том II, ст. 556, 571).

Що найбільш звертає на себе увагу в цих інформаціях, так це подібність описаних тут характеристичних рис "новій організації" — "Союзу Боротьби за Самостійну Україну" (СБСУ?) з одного боку — до "Тресту" — "МОР", а з другого боку — до майбутньої "СВУ" в офіційній

версії ГПУ. Як і репрезентована "Трестом" організація "МОР", ця українська підпільна організація була одночасно — і дуже анти-більшовицька та навіть профашистська, і разом з цим настільки достосована до більшовицької дійсності, що влізла й до ГПУ, а свої відозви навіть і за кордон висилала... "більшовицькою поштою". Саме такі риси знаходимо в описі "Тресту" — "МОР" у книжці Войцеховського та в іншій літературі на цю тему (до речі, розгортання діяльності "Тресту" щодо зв'язків із закордоном припало саме на 1924 р.) включно з такою подробицею, як те, що, посилаючись на своє глибоке проникнення в більшовицький апарат влади в Росії, представники "Тресту" в своїх зв'язках з білою еміграцією часом для свого закордонного листування вживали й радянського поштового зв'язку (мовляв, "і там діють наші люди"). А риси майбутньої офіційної версії СВУ видно з того, що "Союз Боротьби за Самостійну Україну" (майже "Спілка Визволення України"!)" мав вигляд загальнонаціональної спілки всіх противників більшовицької влади — "від соціалістів до гетьманців" і з орієнтацією на "фашизм". Пригадаймо, що на процесі СВУ Павлушков декларував себе прихильником "режиму твердої диктатури у формі виборного гетьманату", а про решту своїх товаришів із СВУ-СУМУ казав, що "вони були лівіші і стояли на ґрунті диктатури при УНР". Так само й серед інших членів СВУ (більшість яких становили соціалісти-УНРівці) "були прихильники гетьманату, а для першого періоду будівництва Української Держави, навіть — диктатури", — з чого прокурор-обвинувачі на процесі виводили "войовничий український фашизм" (за "Стенографічним звітом" цит. з В. Плюща "Боротьба за Українську Державу під советською владою", ст. 54).

Які саме зв'язки мав закордонний центр УНР з такою підпільною організацією в Україні ще за життя Петлюри, як також те, в що вилилися ці зв'язки (вже з "СВУ") після вбивства Петлюри 1926 р. — ці питання покищо не знайшли освітлення ні в історичній, ні в мемуарній літературі. Так само невідомо нічого з будь-яких джерел про існування організації "Союз Боротьби за Самостійну Україну". Але коли припустити, що за цією фікцією крилася якась афера типу "трестівської", то можна думати, що вона могла згодом послужити ГПУ й для того, щоб закинути гачок і до єфремовського середовища.

Це українське академічне середовище, центральною фігурою в якому був Єфремов (що певний час був віцепрезидентом, а потім головою управи Академії), було значно ширше, ніж його потім представлено на процесі СВУ. І це його, це середовище, мабуть, мала на увазі Павлушкова, твердячи в своїх спогадах, що СВУ існувала з 1924 р. і її засновниками, крім Єфремова й тих, кого в таких ролях потім виставлено на процесі, був також акад. Агатангел Кримський, акад. Костянтин Воблій, науковий співробітник Академії Василь Виноградов та інші (також неназваний "один із визначних поетів України", згодом — Максим Рильський, який у 1930–31 рр. справді був деякий час заарештований і допитуваний "у справі СВУ". З посиланням на Павлушкову це подано й у цитованій вище книжці В. Плюща "Боротьба за Українську Державу...", ст. 56).

Але "історія СВУ" в її офіційній версії почалася щойно 1926 р., мабуть, тому, що лише тоді пов'язано Єфремова та його середовище з закордоном і назвою "СВУ" — через листа Чикаленка і через, можливо, започаткований тоді зв'язок з фіктивною, провокаційною "СВУ"-ГПУ.

Так само, як для "доказу" зв'язку Єфремова та його вужчого кола з "закордонним центром СВУ" за логікою ГПУ вистачало те, що він одержав хоч і фальшивого, але відомого ГПУ своїм інкримінаційним змістом, закордонного листа Чикаленка, — так само те, що була якась ініціативна група СУМу зі своїми "петлюрівськими" листівками, було достатнім для ГПУ доказом "контрреволюційної діяльності" всієї "СВУ-СУМ", хоч відомо, що й сама ця група, згідно з розповіддю Матушевського, "після 1926 р. жадного разу не сходилася" (Снегірьов, ст. 114).

Але нещастя так хотіло, що ГПУ в цій справі дістало несподівану допомогу від самих головних звинувачених — Єфремова, Павлушкова, Дурдуківського й інших — у формі їхніх інтимних щоденників із записами думок, розмов і відгомонів подій та перебігу життя їхнього власного й довколишнього середовища. Це відоме не лише з того, що ці щоденники згадувалися, цитувалися й були джерелом, на яке посилались і обвинувачі і оборона на процесі, а й зі спогадів Туркала, з переказаної в розвідці Снегірьова розповіді Матушевського, і врешті — з того, що про ці щоденники подала до загального відома Павлушкова. Щоб не наводити тут усього, що про це сказано в цих спогадах і розповідях, обмежимося лише найавторитетнішим джерелом, а саме — заявою Павлушкової. Цю заяву опубліковано в згаданій на початку цих наших роздумів і здогадів публікації СВУ в США — "Снегірьов — КГБ і їхні підручні" (1977), як спростування тих, на думку авторки, перекручень і вигадок, які про справу СВУ є в Снегірьова й інших авторів, що висвітлювали її не так, як її знає й розуміє вона. Отож, заперечуючи зокрема підозріння, нібито Павлушков на слідстві виказав ГПУ таємницю схованки щоденника Єфремова, вона пише:

Не міг М. Павлушков "передати" ГПУ місце схову щоденника С. О. Єфремова, як це твердить Снегірьов, бо він був замуrowаний самим Єфремовим у стіні його бібліотеки тоді, коли Павлушков був уже заарештований і суворо ізолюваний від зовнішнього світу. Неправдою є, що нібито лише щоденник С. О. Єфремова був "єдиним документом" на слідстві й у судовому процесі. Ще перед тим, як ГПУ знайшло щоденник С. Єфремова, під час масових обшуків були знайдені також щоденники Бориса Матушевського, В. Бобиря [одного з ініціативної "шістки" СУМу — В. Г.] і В. Дурдуківського. Того, що там було написано, годі було виректися. Але бажання зафіксувати для майбутнього події, притупили чуйність і обережність багатьох із підсудних СВУ і вони самі стали жертвою цієї трагічної своєї помилки (ст. 27).

Звичайно, Павлушкова мала рацію. Не мусив Павлушков зраджувати таємниці схованки щоденника Єфремова, щоб ГПУ могло його знайти, бо вистукування стін і шукання потайників у приміщенні під час обшуку перед арештом важливих для ГПУ осіб — це рутинна ГПУ (НКВД, КГБ). Але те, що головні з обвинувачених у справі СВУ записували в свої щоденники те, що вони хотіли "зафіксувати для майбутнього", тобто — для історії, і зберігали це аж до свого арешту й неминучого ретельного обшуку, особливо

яскраво свідчить про те, що вони не тільки не були ніякими конспіраторами, підпільниками, а й взагалі не робили нічого такого, що вони самі вважали б за небезпечно нелегальну діяльність. А що були вони людьми історичного мислення, то й фіксували для історії хроніку свого змагання "проти хвилі" й факти історичної ваги, до яких могли належати в їхніх записах і такі, як їхня реакція на заклик із закордону створити СВУ або як зустріч (чи зустрічі) з кимось із фіктивної "СВУ", яку вони могли вважати за щось реальне.

І якщо, можливо, Павлушков найбільше мав інкримінаційних записів у своєму щоденнику, висловлених також з деякими молодечими хвастощами й фантазуваннями, то на нього, мабуть, найперше та з найбільшою силою і застосовано моральний терор, що й зумовило особливу роллю його вимушених зізнань у "розколюванні" також інших заарештованих у справі СВУ під час слідства. Дещо інакше це стосується й до щедрих записів трохи наївно-сентиментального Дурдуківського. А все це, на тлі того, що вже було відоме ГПУ з інших джерел та провокативно допитуваним під час слідства представлено, могло справді створити для них таку ситуацію, коли, за словами Павлушкової, "того, що було там [у щоденниках] написано, годі було виректися". І вони, заплутавшись у своїх, спочатку заперечних, а потім суперечних зізнаннях, врешті розгубились і мусили перед ГПУ "капітулювати" й "роззброюватися".

Навіть такі центральні в справі СВУ особи, як Єфремов і його найвужче коло — Дурдуківський і Павлушков — виявилися фактично неприготованими до фатальних для них подій 1929 р., хоч готування владою розправи над єфремовським середовищем, від 1926 р. починаючи, можна було вичути навіть з того, що говорилося з високих урядових трибун і що писалося в офіційній пресі та спеціальних виданнях того періоду. Так, "культпроп" ЦК КП(б)У Андрій Хвиля в своїй російськомовній брошурі "Национальный вопрос на Украине" (Харків, 1926) прямо вказав на "Єфремова й інших" в Академії, як на тих представників "націоналістичної інтелігенції", які, мовляв, "вдираються в ділянку культурної роботи", де "намагаються дати їй новий (нерадянський) зміст", "закликають до національного відмежування", а взагалі — "вони миряться з радянською владою тільки остільки, оскільки вона існує" (цит. за Туркалом, "Нові дні", травень 1961).

Ще суворіше звучали слова тодішнього "агітпропа" ЦК КП(б)У П. Любченка в опублікованій 1927 р. його промові на березневому пленумі ЦК того року, спрямовані в основному проти Єфремова, але водночас і проти Кримського. Свої досить просторо висловлені закиди проти Єфремова (за видану за кордоном раніше його працю з критикою стану української літератури в радянських умовах) та проти Кримського (за його редагування історично-філологічних видань Академії) Любченко закінчив погрозами, що, мовляв, "з такими виступами окремих академіків, а зокрема Єфремова..., Кримського..., абсолютно миритися не можемо" і далі сказав: "Безумовно, ми тут стоїмо перед питанням... вислати тих, хто нахабно поводить ся, за межі радянської території" (цит. за зб. "Будівництво Радянської України", вип. І. Харків [ДВУ], 1930[?], ст. 130-131). А ще загрозливіші були (і пахли вже чимось гіршим, ніж "висланням за межі радянської території"), слова наркома освіти УРСР М. Скрипника в його

доповіді "Чергові завдання соцбудівництва і національної політики на Радянській Україні" 1928 р. Говорячи про підсумки проведеної під його керівництвом "чистки" Академії, Скрипник прямо повідомив: "У ВУАН склався бльок контрреволюційних українських елементів... на чолі якого стоять старі українські діячі, як Єфремов, Кримський... За Єфремовим і Кримським, оскільки вони були керівниками Академії, йшла деяка група академіків" (там же, ст. 110-111).

Ба більш: від середини 1928 р. за явною командою згори розгорнулася шалена пропагандна кампанія, широко розголошена в офіційній пресі, на зборах і мітингах різних організацій і установ — проти Єфремова, в зв'язку з появою в західньоукраїнській газеті "Діло" його звичайного, цілком не політичного спростовання якогось закиду проти нього в одній науково критичній статті, друкованій у тій газеті (про характер і зміст спростовання радянська пропаганда не згадувала). Невідомо, чому і як з'явилось це спростовання в закордонній газеті, хоч відомо, що потрапило воно туди цілком легальним шляхом. Крім необережності Єфремова (ще один приклад поведінки людини, що не відчувала себе в стані небезпечного підпілля), не виключеною в цьому випадку була й чиясь спеціальна провокаційна "допомога" йому в закордонному зв'язку. Та як би там не було, антиєфремовська кампанія була грізним передвістям близької "бурі", бо мала форму схвалювання протестних резолюцій з проголошенням Єфремова "ворогом радянської влади" й "ідеологом куркульства й петлюрівщини", і тривала ця кампанія досить довго — до кінця 1928 р., а відгуки на неї в пресі друкувалися ще й на початку 1929 р. (див. Н. Полонської-Василенко "Українська Академія Наук", І. Мюнхен, 1955, ст. 68-69).

А навесні 1929 р. почалися виклики на допити в ГПУ, а потім обшуки й арешти — спочатку дальших, а потім ближчих до Єфремова людей, пов'язаних з ним працею або особистим знайомством. При тому Єфремову щодали більш ставало відомим від деяких допитуваних і не заарештованих або згодом звільнених осіб, що в центрі уваги ГПУ був він — Єфремов. Отже, підстав для тривоги було більш, ніж досить, і це вже був початок морального терору ГПУ супроти нього. Та в цей же час тривали і провокаційні заходи. Згідно зі спогадами Павлушкової, дехто з тих, кого ГПУ викликало на допити й не заарештувало, потайки приходили до Єфремова й розказували, що їх змушували підписувати фальшиві зізнання проти нього, а при цьому "один з тих, що розповідав про свої допити... пропонував С. Єфремову разом з родиною тікати за кордон Чорним морем. Справа виглядала так, що мала багато шансів на успіх. Але Єфремов рішуче відхилив пропозицію рятувати себе персонально. Він відповів, що його місце в Україні" (Н. Павлушкова. "Моє слово про процес СВУ-СУМу", — "Нові дні", лютий 1961, ст. 18). Заарештовано Єфремова вдома влітку 1929 р. — вже тоді, коли більшість інших майбутніх підсудних процесу СВУ була в ув'язненні, а частина вже й "розколотася".

Як саме на слідстві ГПУ змонтовано "справу СВУ" в її остаточному, демонстрованому потім на процесі вигляді, — можна досить точно відтворити в уяві, склавши до купи всі дані та взявши до уваги досить відому і досить стандартну схему, якою звичайно користувалися і ГПУ, і НКВД, а

тепер користується КГБ в СРСР (а зрештою, здається й усі секретно-поліційні органи політичного терору в будь-якій неправовій державі). Навколо закордонного, найімовірніше — фальшивого листа Чикаленка, закордонних зустрічей Черняхівського й Ганцова, листівок на таємній панахиді по Петлюрі і якогось зв'язку, прямо чи посередньо з Єфремовим когось із свідомих чи несвідомих учасників провокаційно-фіктивної спроби творення "підпільної СВУ" (з якимось стосунком до колишнього БУДу) понанизовано цілком штучно склеєні й дуже білими нитками пришиті до "справи СВУ" досить окремі від неї "справи", таких груп, як "Інарак", "педагогічна", "медична", "літературна", "кооперативна" і, звичайно, "церковна" групи. І в усьому цьому фактичні й фіктивні елементи всіх вільних і невольних (вимушених під тиском морального терору) свідчень обвинувачених на слідстві так сплетено в одну цілість, що відокремити ці елементи в ній одне від одного, в остаточній версії (коли підсудним її фальшивість була вже зрозуміла) було неможливо. Залишалось або відкинути все, або супроти власної волі стати дійовою особою розписаної за сценарієм ГПУ трагічної вистави.

Власне дві можливості тільки й дано звинуваченим: або визнати й засудити цілість на відкритому процесі і за ціну каяття одержати легше покарання, — порівняно, звичайно, з виміром кари за статтями радянського кримінального кодексу, які застосовано до справи СВУ і які передбачали розстріл; або, відкинувши все в цілості, бути засудженими за всією суворістю цих статей, отже — підписати самим собі смертний вирок. Саме такий "торг" обвинувачів з обвинуваченими в справі СВУ, як видно з усіх відомих нам досі спогадів і розповідей про це, дійсно й відбувався перед судовим процесом у Харкові. Цей торг відбувався в двох площинах: у "юридичному", де сторону обвинувачення репрезентували ГПУ й співпрацівна з ним прокуратура, і в політичному — в формі переконування обвинувачених з боку відповідних представників влади, — тих українських комуністів, що були тоді при владі в УРСР.

Від імени ГПУ й прокуратури торг з обвинуваченими вів начальник секретно-оперативної частини ГПУ (потім НКВД) УРСР Горожанин, що керувався в цих справах безпосередніми вказівками з Москви.* Торг

---

*До речі, прізвище Горожанин, що було, як і в більшості працівників ГПУ, псевдонімом, уперше було назване в розвідці Снегірьова, і тому Павлушкова, посилаючись на те, що вона зі свого досвіду в справі СВУ про таку особу нічого не чула й не знала, заявила, що це, мабуть, вигадка Снегірьова. Але ще до появи за кордоном розвідки Снегірьова, у написаній кілька років раніше і виданій 1976 р. видавництвом "Сучасність" книзі спогадів Олександра Семененка "Харків, Харків..." автор (відомий харківський юрист і український діяч часів останньої війни) подав деякі дані й характеристику Горожанина, цілком реального й знаного автором чекіста-"юриста" в Харкові. За цими ж інформаціями Семененка, цей чекіст-"юрист" дійсно відігравав якусь особливу, але секретну, ролу в організації й "режисеруванні" процесу СВУ. Семененко також подав, що "під актом обвинувачення (в справі СВУ) [були] два підписи — Горожанин і Козельський" та що вони були "обидва на сцені суду" (див. О. Семененко. Харків, Харків... ["Сучасність"], 1976, ст. 149-151).

Горожанина з обвинуваченими в справі СВУ в розвідці Снегірьова змальовано (за розповідями не названих "свідків епохи") в дещо спрощеному вигляді, але головний сенс чекістського торгу схоплено, мабуть, безпомилково. Горожанин ставив справу цинічно-одверто — в площині крайніх "або — або". При тому зокрема Єфремову (який, за Снегірьовим, "найдовше тримався, не визнаючи ні існування СВУ, ні себе в ролі її вождя") Горожанин говорив приблизно так (цитую з розвідки Снегірьова):

Ви ж розумний чоловік і пам'ятає, що, маючи такі зізнання [мова про зізнання підсудних, вже одержані за час слідства], ми обійдемося й без ваших признань вини. Але врахуйте: вас розстріляємо як керівника. А оскільки керівника розстріляно, хоч він і не зізнався, то тих, котрі зізналися, тим більше доведеться розстріляти. Винуватцем їхньої загибелі будете ви. А признаєтесь — помилуємо всіх (ст. 91).

Щодо політичного переконування, то в ньому, як видно з усього (і на це вказано в розвідці Снегірьова), головну роль відігравав напевно "громадський обвинувач" П. Любченко, а також можливо, брав участь і Скрипник. У спогадах одного спів'язня Єфремова занотовано такий момент: "Вже після самогубства М. Скрипника акад. С. О. Єфремов казав, що М. Скрипник чимало взяв на свою душу гріха в справі СВУ... Згадував він також про те, що секретар ЦК КП(б)У П. Любченко пропонував йому працювати рука-об-руку з советською владою" (Михайло Татусь. Доля С. О. Єфремова. Відбитка із зб. "Спілка Визволення України". Мюнхен, 1953, ст. 7). Політичне переконування, як це можна вивести зі змісту й характеру покаєнних заяв підсудних на процесі (що збігалися з тим, що говорили в своїх промовах "громадські обвинувачі"), мабуть, сходило в основному на те, що від обвинувачених вимагали засудження "СВУ" в її офіційно-судовій версії просто як втілення такої політичної концепції, яку в це "СВУ" вклали обвинувачі, — незалежно від того, чи вона в такому вигляді справді існувала. Бо йшлося, мовляв, про те, щоб підсудні прилюдно засудили таку концепцію і таким чином покінчили зі своїм минулим, а тоді, мовляв, вони зможуть у своїх ділянках корисною співпрацею з радянською владою служити Радянській Україні.

Цілком певно, як це й подає в своїй розвідці Снегірьов (зі слів своїх "свідків епохи"), і "юридичні" і політичні "переконувачі" обіцяли підсудним "помилування" від розстрілу, нагадуючи, що в разі відмови від співпраці з ними в показовому процесі, вони підлягають закритому судові спеціального трибуналу, який звичайно виносить у таких справах смертні вироки. А при цьому політичні переконувачі доводили потребу самозасудження підсудних ще й такими національно-політичними аргументами, як ось оцей, наведений у розвідці Снегірьова: "Ви повинні всього тільки зійти зі сцени — всі ви, старі інтелігенти-націоналісти. І далі українська культура розвиватиметься й без вас. Але вона розвиватиметься пре-чудово. От бачите — ми всіляко за українізацію. До української культури прийдуть на зміну вам нові, молоді кадри" (ст. 92).

На таких людей чистої душі й великого національного сумління, як Єфремов, з аргументів Горожанина найбільше міг діяти зокрема той, що

він був би відповідальним за розстріл інших підсудних (і ще не підсудних його послідовників). Бож також і оборонець Єфремова — адвокат Ратнер попереджав його, коли той сказав, що хоче відмовитися від самозвинувачення: "Бога ради, Сергію Олександровичу, тільки не це!" — вигукнув оборонець. — "Ви знаєте, скільки народу схоплено в цій справі! Вони мститимуться, вони заллють кров'ю всю Україну!" (Снегірьов, ст. 92). І тому, коли він нарешті склав самозвинувальну заяву, то в ній прямо звучав відгомін "аргументації" Горожаніна. "Я, — заявив Єфремов, — винний у цій справі подвійно. Поперше — я відповідаю за все, що мені правильно інкримінують у цій справі, і подруге — я відповідаю за всіх тих підсудних, яких я притяг до контрреволюційної роботи" (там же, ст. 62). А відгомоном аргументації Любченка чи Скрипника щодо якоїсь нібито національно-політичної потреби йому й іншим людям з таким минулим "усього тільки зійти зі сцени" в самозвинувальній заяві Єфремова були слова: "Люди, що так можуть помилятися, повинні зійти з політичної арени" (там же, ст. 39).

Але, визнавши себе за "винного", він при тому свою провину визначив не як "злочин", чого домагалися від нього, а як "помилку", і з грізотою зазначив, що ті, які "так можуть помилятися", мусять відійти від політичної діяльності. Що ж саме вважав він за свою "помилку", цього з його заяви точно ствердити не можна. І виринає здогад: а може він мав на увазі просто те, що разом з іншими став жертвою підступної провокаційної гри, наслідком якої була "справа СВУ"?

Із 45-ох підсудних кожний по-своєму під кінець процесу визнав свою "провину" також передусім як свою "помилку", і всі вони засуджували СВУ в її офіційно-судовій версії, як щось ніби цілком від них окреме і навіть абстрактне, яким (як втілення під цією назвою всього того, що їй обвинуваченням приписано) ця "СВУ" й була. А деякі з головних підсудних, як зокрема Ніковський і Чехівський, у формі словесної розправи над тим, що на процесі називалося "СВУ", просто "заднім числом" зводили свої особисто-історичні порахунки зі своїм минулим керівних осіб УНР. І в їхньому становищі (Ніковського — як недавнього поворотця із закордону, а Чехівського — як раніше один раз уже більшовиками судженого [й при тому змушеного розкаюватися] колишнього прем'єра УНР) це було цілком зрозуміло. І, здається, тільки Старицька-Черняхівська, будучи і в минулому, і в сучасному тією самою, а в справі СВУ своїм "літературним салюном" зачепленою лише побічно, могла найменше бути вимушеною каятися. Але для всіх покаюючих заяв підсудних на процесі СВУ характеристичним було одне: вони звучали більш-менш у заданому обвинуваченням "любченківському" тоні признання того, що на тлі, мовляв, величких перспектив майбутнього для розвитку української культури й українського національного життя, що тоді в Українській РСР (ще українізаційного періоду) існували, той шлях політичної дії, що його засуджується на процесі СВУ, є, мовляв, історично приреченою спробою повернення назад, у минуле.

Слід зазначити, що в той час (1929-1930), хоч у соціально-політичному плані вже відбувалося ламання селянського хребта української нації, в національно-політичному плані виглядало ще так, немов би відбувалося навіть певне піднесення розгорненого від початку українізаційного періоду

розвитку української національної (хоч і щодалі більш "соціалістичної змістом") культури. Власне, це був час, коли українізація була в zenіті і почалося проголошене й здійснюване саме "скрипниківською" культурно-освітньою політикою опанування українською мовою робітничих і технічно-фахових та професійно-інтелігентських мас індустріальних міст України. І хто знає, може цей об'єктивний фактор мав свій вплив на те, що підсудні в справі СВУ з Єфремовим включно згодилися (як це принаймні здавалося назовні) фактично співпрацювати зі своїми обвинувачами й суддями на процесі, засуджуючи під назвою "СВУ" те, що під цією назвою було виставлене на показ. І роблячи так, чи не могли вони й справді думати, що цим кроком вони лише дають вільну дорогу новим, хоч і комуністичним, але національно-українським силам, яких час настав?..

Якщо це останнє мало справді своє (може й вирішальне?) значення в тому, що всі 45 підсудних на процесі СВУ з Єфремовим на чолі так чи інакше засудили "СВУ" й свою причетність до неї як свою "помилку", то в тому, що від них вимагали й переконали їх так зробити українські комуністи в особах Любченка й Скрипника (не кажучи вже про дрібніших — А. Приходька, П. Михайлика й інших) полягає велика історична провина всіх українських комуністів того часу — і провина не тільки супроти засуджених ними за "СВУ" кращих представників інтелектуальної еліти України того часу, а й супроти української нації взагалі. Дуже скоро після цього, як тільки почався крутий зворот у національній політиці Москви і з цим разом — "український голокост" 1933 р., вони зазнали ганебного краху й мусили кінчати самогубством свій шлях згубних для України ілюзій.

І цілком логічно, що, не зважаючи на успіх ГПУ в створенні "справи СВУ" й успіх комуністично-партійної пропаганди в організації й проведенні показового процесу мірою віддалення від безпосереднього сприйняття процесу й переходу його в царину історії, зрозуміння трагедії українських діячів зростало. Ба більше: в широких масах українського народу, зокрема ж — у масах скривдженого колективізацією селянства та сільської і взагалі провінційної інтелігенції, ще й під час процесу (що хронологічно збігся з вакханалією колективізації й "ліквідації куркульства як класи") слово "СВУ" й те, що воно для них означало (а воно для них означало точно те, що сказано словами "Спілка Визволення України"), стали символом їхніх прагнень до визволення України. А в уяві запальної молоді з цих же селянських і провінційних народних мас "Спілка Визволення України" та її "Спілка Української Молоді" стали збірним образом саме такої організації, яка, відповідно до значення цих слів, мусила б тоді в Україні бути. А оскільки вона була в уяві, то вона значною мірою була й у реальності тих незчисленних (переважно для ширшого загалу невідомих) "справ", що їх постійно "викривало", "судило" (закритими "трійками" й трибуналами) й знищувало ГПУ, загачуючи їх учасниками тюрми й концтабори всього СРСР.

Дуже часто ці стихійно виниклі "справи", що їх ГПУ "оформляло" як "контрреволюційні" ("куркульські", "петлюрівські", "бандитські" і т. п.) організації, не лише під час готування й проведення процесу СВУ, а ще довго й після того (до 1933 р. включно, а зрідка ще й пізніше) проходили під умовною рубрикою "СВУ". Деякі з них навіть й називалися "СВУ", бо це була назва, якою загально окреслювали свою суть більші й менші гурти й

гуртки. Автор цих рядків, будучи в ув'язненні під час і трохи після процесу СВУ, знав людей чи чув про існування яких півтора десятка різних "організацій", уже викритих і "оформлених" ГПУ в 1929-1930 рр. на Прилуччині, Лубенщині, Миргородщині, Переяславщині, а потім, уже під час другого ув'язнення, яке почалося 1936 р., зустрічав таких в'язнів "за СВУ" з усіх областей України в тюрмах і концтаборах. Усе це закарбувалося в пам'яті великих мас людей тих поколінь, чия національно-політична свідомість формувалась у 1930-і роки, і тому так багато є людей, які не мають жадного сумніву, що СВУ й СУМ — це була реальність, бо вони самі проходили в ГПУ чи потім в НКВД під рубрикою "СВУ-СУМ". Бо СВУ (і з нею СУМ) — це дійсно, як сказано словами "свідків епохи" в розвідці Снегірьова, "організація, якої не було, але яка повинна була бути".

Хоча пильний аналітичний розгляд історичного явища "СВУ" й не лишає місця для легенди про могутню підпільно-революційну організацію СВУ, однак це ніяк не означає знецінення значення цього явища й тих людей, які разом під цією назвою стали символом руху за визволення України в роках 1929-1930 і в наступних 1930-их роках. Такої організації, яка тоді *повинна була бути*, на жаль, не було. Але могутній своєю потенційною силою національний рух, який означав те, що крилося за значущою для всіх українців назвою "Спілка Визволення України", таки був. А тому, що цей рух не мав керівної організації, яка повинна була б тоді бути, то це була трагічна сторінка в історії України радянського періоду. І трагічними героями цього історичного періоду були й усі ті, що перші стали жертвами ворожої розправи "за СВУ".

Роман Шухевич і питання самостійности української політики

Мирослав Прокоп

П'ятого березня ц. р. проминуло 30 років від часу коли в с. Білогорщі Пустомитівського району Львівської області загинув у боротьбі з відділом КГБ Роман Шухевич, головний командир УПА, голова проводу ОУН і голова Генерального секретаріату УГВР. Хоч постать Шухевича добре відома в західніх областях України, важко сказати, що про нього знають далі на схід. Про Шухевича і боротьбу УПА та ОУН, як і загалом про визвольну боротьбу українського народу різних періодів, друкується в УРСР дуже багато. Але все воно бридке, брехливе та наклепницьке.

Як керівник українських революційних кадрів у Другій світовій війні і кілька років після її закінчення, Шухевич належить до грона найвидатніших політичних і військових діячів України 20 сторіччя. Про його політичні і військові кваліфікації говорить те, що керовані ним підпільні й повстанські сили зуміли впродовж сімох років (1943-1950) протистояти багатомільйонівій навалі нацистської Німеччини і більшовицької Москви. Людина, що ними керувала, мусіла посідати небуденний хист політичного діяча, організатора підпілля та повстанського стратега. Бо мав він проти себе підступних і безоглядних ворогів, а якщо йдеться про більшовиків, то теж досвідчених у підпільній та партизанській війні пляновиків і командирів. Уже в першій стадії їхніх акцій проти УПА, вони плянували знищити її лобовими ударами і прямою фізичною перевагою своїх сил. Про це Шухевич писав у своїй відозві до вояків УПА в липні 1946 року, отже, більше, як рік після закінчення війни, і більше, як два роки намагання більшовиків зліквідувати український спротив:

Від зими йде велетенський, майже безперервний натиск ворога на українське революційне підпілля та його збройні частини — УПА. Ворог докладає всіх зусиль для знищення того руху, на який сьогодні орієнтуються всі гноблені люди й народи СРСР. Через кілька місяців не було оселі в теренах, обнятих революційним рухом, де не стаціонував би гарнізон ославлених "внутренних войск НКВД" для "боротьби з бандитизмом". Сам "міністр внутренних дел"

Круглов організував добірних старшин з цілої Росії на зимово-весняні місяці для подавлення української революції.¹

Таких кампаній проти УПА було впродовж наступних років багато. Для того, щоб встоятися, треба було тому, хто командував збройним підпіллям, самому володіти політичним та воєнним мистецтвом. У такому пляні з Шухевичем не може рівнятися жаден інший політичний чи військовий діяч нашої найновішої історії. Правда, не тільки самому Шухевичеві належить ця слава. Повстанські і політичні успіхи завдячували також талановитим штабовим і фронтовим командирам типу Василя Сидора-Шелеста, Дмитра Грицяя-Перебийноса, Олексі Гасина, командирам воєнних округ, тактичних відтинків і окремих частин, а з другого боку, таким політичним провідникам, як Осип Горновий, П. Полтава і сотням тих, про кого не збереглися документи і чії прізвища часто не відомі.

Багата і спадщина керованої Шухевичем боротьби. Сьогодні існує однозначне переконання українських і чужинецьких спостерігачів, що західні області, зокрема Галичина, де головним чином розгорталася боротьба ОУН і УПА, виявляють найсильнішу національну динаміку та опір Москві. Це, без сумніву, результат не тільки відмінних шляхів розвитку тих українських земель у міжвоєнному періоді, але теж організованої революційної боротьби міжвоєнних, воєнних та післявоєнних років.

Ця боротьба мала також вплив на народження руху опору в Україні в 1960-их і пізніших роках аж до наших днів включно, дарма що характер цього руху і засоби його боротьби зовсім інші. Це правда, що провідні постаті найновішого українського руху опору та його мозок належать до центральних та північних земель України і що вони накреслили його програмові позиції — Дзюба, Чорновіл, Лук'яненко, Сверстюк, Світличний, Караванський, Мороз, Лісовий, Руденко, Тихий, Стус, Литвин — щоб назвати лише деякого з них. Але правдою є теж, що майже всі ці діячі були знайомі з Галичиною, з її культурним та політичним розвитком, з літературою дорадянського періоду, яка там ще збереглася, а інколи навіть були родинно споріднені. Значить, тут і там були і є взаємне пов'язання та вплив. А вже концтабори та в'язниці СРСР звели разом і поріднили членів сучасного руху опору з колишніми членами ОУН та УПА. У такому пляні спадщина організованої боротьби підпільного і повстанського типу, отже і Шухевича, є справді велика.

---

1. УПА в світлі документів боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942-1950 рр. Видання ЗЧ ОУН. 1957, ст. 166.

Але постать Шухевича заслуговує на увагу ще з іншої причини. Він і ведені ним революційні кадри в двох аспектах символізують незалежність українського політичного чинника під час Другої світової війни. Поперше, хоч у ті роки Україна була об'єктом політики двох імперій, що прагнули панувати над нею, проте, завдяки організованій революційній боротьбі, що нею керував Шухевич, вона з'явилася на сцені міжнародної політики як її суб'єкт, вона не стала причепом до чужого імперіялістичного воза. Подруге, в постаті організованого визвольного руху Україна виявилася як тотальне заперечення державно-політичних, національних та соціальних концепцій, що їх репрезентували німецький нацизм і московський комунізм. Вони обидва вели грабінницьку імперіялістичну війну за панування над іншими народами, вони репрезентували системи тоталітарного поневолення людини і касарняної світоглядної уніформованості, а український визвольно-революційний рух боронив права свого народу володіти собою, він — як показують програмові документи того руху — боровся теж за право на самостійність інших поневолених народів, він ставив своїм ідеалом вільну людину у вільному суспільстві.

Існування українського визвольного руху як окремого політичного фактора постійно намагалися заперечити німецькі нацисти і московські більшовики. У пропаганді Берліну ОУН і УПА ганьбилися як союзники Сталіна (листівки з такими обвинуваченнями скидали німецькі літаки над лісами та селами, що були опановані відділами УПА), а в той же час в московському жаргоні говорилося про підпільну і повстанську боротьбу, зрештою про всіх українських патріотів, як про "українсько-німецьких націоналістів". У радянській післявоєнній історіографії ніхто ні словечком не обмовиться про те, що ОУН і УПА боролися проти німецьких окупантів, про українських націоналістів, які згинували у в'язницях і концтаборах Третього райху.

Шухевич і керований ним визвольний рух мусіли не тільки протистояти фізичним силам ворога, але й вести боротьбу за своє добре ім'я, за правду про себе в СРСР і в сторонньому світі. Вже в часі німецької окупації України ОУН і УПА, а згодом УГВР робили численні заходи для того, щоб дати знати Заходові про цілі своєї боротьби. У цьому контексті треба згадати радіостанцію "Самостійна Україна", що діяла в Карпатах від літа 1943 до кінця 1944 року з програмами українською, німецькою, французькою та англійською мовами; зв'язки та узгоднювання дій з політичними та військовими репрезентантами сателітів Німеччини (угорці і румуни, військові частини яких були на українських землях), з представниками польського підпілля; і, врешті, подорожі і контакти представників українського визвольного підпілля з альянтами (англійцями, французами, голландцями) на теренах,

окупованих німцями, і з американцями на теренах західніх держав. Метою цих заходів було довести до відома світу, що, крім коляборантського уряду УРСР, який є маріонеткою в руках Москви, і всупереч твореній Москвою опінії про українську коляборацію з нацистами існує автентичний український фактор, що має свої власні цілі і за них бореться організованими силами.

Ясно, що в порівнянні з гігантськими силами військових сторін, що діяли на сцені міжнародної політики, цей український фактор був у чисто матеріальному розумінні боліуче слабкий. Посилаючися на німецькі джерела, американський дослідник Джон Армстронг говорить про 40 тисяч членів організованого визвольного підпілля при кінці 1943 року, коли сили ОУН і УПА були найбільші.² Але й такі сили чимало важили, навіть мілітарно. Ось більшовицькі джерела не приховують того, що в сутичці з УПА 29 лютого 1944 року був важко поранений (і згодом помер) командир 1-ого українського фронту Микола Ватутін.³ Польські дослідники визнають, що в засідці відділів УПА загинув у 1947 році польський генерал К. Сверчевський, заступник міністра військових справ Польщі. Вже в післявоєнні роки порівняно невелике число вояків УПА, які зуміли пробитися рейдом на Захід, стали живими свідками існування незалежного українського політичного чинника в СРСР.

2

Коли в травні 1943 року Шухевич очолив ОУН (з огляду на ув'язнення Степана Бандери, від липня 1941 року на цьому посту був Микола Лебедь), а в січні 1944 року став головним командиром УПА, він не потребував творити нової політичної плятформи тих формацій, що визначала б їх як незалежний український фактор між Берліном і Москвою. Принципи цієї плятформи були прийняті ще в квітні 1941 року на II Великому зборі ОУН (під проводом Степана Бандери), в постановах якого говориться, що "Організація українських націоналістів продовжуватиме всіма силами революційну боротьбу за визволення українського народу без огляду на всі територіяльно-політичні зміни, які зайшли б на терені Східньої Європи".⁴ Ця постанова була схвалена два місяці перед нападом Німеччини на СРСР, отже, в умовах її

---

2. John A. Armstrong. *Ukrainian Nationalism 1939-1945*. Нью-Йорк (Columbia University Press), 1955, ст. 156.

3. *История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945*, том 4. Москва, 1962, ст. 78.

4. ОУН в світлі постанов Великих зборів, конференцій та інших документів боротьби 1929-1955 р. Без місця видання, 1955, ст. 31.

очікування і в атмосфері, яка вказувала на те, що німці не пошанують прагнення українського народу до самостійності.

Восени 1943 року організовані українські підпільні і повстанські сили стали перед двома завданнями: а) далі розгортати протинімецьку боротьбу, поскільки німці не послабили, але радше посилили терор над українським населенням, яке треба було боронити і допомагати йому творити самооборону, б) одночасно плянувати дії в умовах нової більшовицької окупації. Це був час найбільшої активності ОУН і УПА, коли їхні кадри були найчисленніші і на ділі контролювали цілі райони, зіштовхнувши німецьку окупаційну владу до міст і головних шляхів, і коли біля кадрів ОУН і УПА гуртувалися тисячі людей, що з ними співпрацювали і в них шукали захисту від органів німецької влади або прямо перебирали на місцях владу в українські руки. Коли б не повернення більшовиків, такий стан привів би поступово до утворення тривалих клітин української влади в західніх областях України після німецького відступу.

Перед Шухевичем і проводом ОУН та УПА поставало питання, що робити з цими кадрами в перспективі повернення більшовиків. Принципово ця проблема була вирішена ще в умовах боротьби проти німців, коли видано перші напрямні про продовжування боротьби в більшовицьких умовах. Мотиви цього рішення були такі: а) Підпільні і повстанські кадри були за три роки німецької окупації України носіями ідеї організованої боротьби за державну незалежність України, і такими вони мусять залишитися в новій дійсності, бо інших організованих осередків сили український народ не створив. б) У веденій ними боротьбі ОУН і УПА користувалися широкою підтримкою народних мас, без якої ніяке підпілля чи партизанка існувати не можуть. Залишити народ у таких умовах без революційного керівництва було б неморально і політично шкідливо, зокрема тому, що в умовах більшовицької дійсності тільки організованою силою можна протиставитися ворогові і зламати створений ним міт про неможливість боротьби проти нього. в) Інформації, одержані з районів, що їх уже окупувала Червона армія вказували на розміри терору проти тих, хто залишався під німецькими окупантами. Їх силою мобілізували до армії і без потрібної підготовки і зброї кидали на першу лінію фронту, таким чином німецькими руками знищуючи українських людей. Безоглядно знищували або вивозили кожного, кого підозрівали в українському націоналізмі, а таке обвинувачення стосували проти всіх українців, які коли-небудь були заангажовані в громадській праці у західніх областях. г) Хоч розміри і тактику боротьби ОУН і УПА повинні будуть змінити, зокрема розвантажити велике число заангажованих людей, щоб вести дальшу боротьбу проти більшовиків, треба

зберегти достатньо численні кадри для самооборони і для оборони населення. г) Важко передбачити післявоєнний міжнародний розвиток подій, але не можна виключити, що агресивна політика Москви може вести до конфлікту з Заходом. Коли б так сталося, треба мати готове ядро організованих революційних сил, бо тільки з ними будуть рахуватися західні альянти, а також російські антикомуністи, які прагнутимуть збереження імперії після падіння комуністичної диктатури. Треба було також у той час бути готовим до оборони західних областей від активних тоді польських кіл, які, надіючися на нову війну, плянували повернутися на ті землі. Врешті, організовані сили опору були потрібні і в умовах стабілізації становища в СРСР. Тільки такі сили могли бути незалежним чинником української політики.

При всьому цьому провід ОУН та УПА не виключав можливості знищення ворогом по якомусь часі організованого опору; це шанс, який треба враховувати в кожній визвольній боротьбі.

Таке було мислення керівників революційного підпілля напередодні повернення більшовицької окупації. А коли ця окупація стала фактом, вони мусіли вирішити питання стратегії і тактики дальшої боротьби. Про це читаємо у Деклярації з травня 1945 р.:

а) нам треба й мусимо вести дальше збройну революційну боротьбу в обороні народу перед фізичним та моральним знищенням, [...],

в) нам треба берегти й розбудовувати максимум революційних сил до часу вирішального чергового моменту,

г) нам треба ввійти в новий мирний післявоєнний стиль революційної роботи і почати діяти на довшу мету, [...],

е) нам треба з масових форм підпільної роботи переключитися на вузчі індивідуальні форми конспірації, з кількості на якість, з екстенсивної на інтенсивну роботу вглиб, а не вширш...⁵

Про те, як ті зміни проведено, розповів кілька років пізніше провідний діяч ОУН, майор УПА та публіцист П. Полтава:

Починаючи від 1946 р., український визвольний революційний рух в СРСР почав переходити від форм широкої повстанської боротьби до форм боротьби глибоко підпільної. Практично ця зміна тактики виявилася передовсім у такому: 1) поступово, відповідно до обстановки та до потреб в окремих районах, розформовувано відділи УПА, а їхніх учасників, командирів і бійців, включувано в рамки підпілля, до підпільної сітки; 2) весь побут підпілля, а теж його роботу, глибоко законспіровано; 3) в протилежність до того, як це воно було в період широких дій УПА (головна мета цих дій: не дати

---

5. ОУН в світлі постанов..., ст. 140.

ворогові розтягнути його владу поза обл- та районцентри), тепер на перший план висунено політично-пропагандивну та політично-організаторську роботу. В теперішній момент основною формою боротьби українського визвольно-революційного руху в СРСР є збройне підпілля. Воно діє, зберігаючи всі вимоги якнайсуворішої конспірації.⁶

Цю нову тактику керівники підпілля розглядали як тимчасове явище. Про це писав Шухевич у зверненні до вояків УПА в липні 1946 року:

Я певний, що ви, незламні борці-герої, вмiло засвоїте собі ті нові зразки бою з ворогом так, як скоро й вмiло опанували мистецтво партизанки... Це хвилеві форми [...] незабаром прийде час чергового переходу до ширших повстанських дій, які завершаться вже повною перемогою — створенням Української Самостійної Соборної Держави.⁷

Міняючи тактику боротьби на теренах головних дій, себто в західніх областях, які розглядалися як пляцдарм підпілля, його керівники спрямовували свої очі на схід. Про це писав Полтава:

Для того, щоб реалізувати наш план розгортання визвольно-революційної самостійницької боротьби на всіх українських етнографічних землях — від Тиси по Кубань, — ми використовуємо кожну можливість, кожну нагоду, кожну щілину в оборонній системі окупанта. Утворивши на нашому основному пляцдармі "кругову оборону", ми звідси ведемо в першу чергу наш пропагандивний "обстріл" ще не опанованих районів України. Кожна наша листівка, кожна наша революційна брошура, кожне наше пропагандивне революційне видання, розповсюджене нами в цих районах — це, вживаючи для образowości порівняння з військового словника, наш далекобійний снаряд, вистрілений нами в глибокий тил ворога.⁸

Полтава називає такі факти:

Тільки в одному 1948 році в наших підпільних друкарнях було надруковано в багатотисячному тиражі коло 70 назв різних брошур, листівок, пресових і художніх видань.⁹

Значення такого ідейного наступу збройного підпілля було не тільки в його фізичних вимірах, але теж у змісті програми, з якою воно зверталось до народу. Цей зміст був викладений передусім в таких основоположних документах, як постанови III Великого

---

6. П. Полтава. Збірник підпільних видань. Мюнхен 1959, ст. 265.

7. УПА в світлі документів боротьби..., ст. 168.

8. П. Полтава. Збірник..., ст. 258.

9. Там таки, ст. 271.

надзвичайного збору ОУН з серпня 1943 року, як декларація "За що бореться УПА" з того ж року, як платформа УГВР з 1944 року та численні пізніші заяви, чи звернення тих установ, нарешті багата публіцистика Полтави, О. Горнового, У. Кужіля та інших діячів українського революційного підпілля. У щойно згаданих постановках з 1943 року, згодом доповнених конференцією Проводу ОУН в Україні в 1950 році, говориться м. ін.:

Організація Українських Націоналістів бореться за Українську Самостійну Соборну Державу й за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній самостійній державі... ОУН бореться проти імперіялістів й імперій, бо в них пануючий народ поневолює культурно й політично та визискує економічно інші народи... За цілковите знищення більшовицької експлуататорсько-кріпацької колгоспної системи... за безплатну передачу селянам землі у власність в розмірах трудових господарств... за участь робітників у керівництві заводами... за свободу профспілок... за вільне ремесло... за свободу слова, друку, думки, переконань, віри й світогляду. Проти офіційного накидування суспільності світоглядних доктрин і догм... за повне право національних меншостей плекати свою власну по формі й змісту національну культуру, за рівність усіх громадян України незалежно від їх національності...¹⁰

А в преамбулі до тих постанов кажеється, що "ідеалом нової суспільності є вільна людина".

Така програма організованого визвольного руху в період боротьби проти німецьких і більшовицьких окупантів була (в не меншій мірі, ніж його організованість) грізною зброєю в боротьбі з нацистським і комуністичним тоталітаризмом. Що це саме так, видно з того, що за довгі роки війни Москви і Берліну проти цього руху, вони ніколи не спрямовували своєї зброї проти його програмових позицій. Коли б інакше склалася міжнародна обстановка, програма українського збройного підпілля при динаміці його кадрів, їхній жертвенності могла б стати серйозним чинником змін на Сході Європи.

Чи в такому своєму стратегічному плануванні керівники збройного підпілля зважали також на можливість війни СРСР з західними державами? Треба думати, що так. У їхніх писаннях є виразні натяки на це, вони є в цитованому вже зверненні Шухевича з липня 1946 року, де він писав, що "оба протилежні бльоки, радянський і англосаксонський, хоч і свідомі неминучої війни, проте не виходять ще зі стану збройного миру", в аспекті можливості війни Полтава написав статтю "Підготовка Третьої світової війни та завдання українського народу". У такому мисленні не було нічого

---

10. ОУН в світлі постанов..., ст. 107-112.

дивного. Це був час, коли конфлікт із СРСР брав до уваги Черчіл, а з недавно опублікованих у США секретних документів виходить, що Труман теж серйозно розглядав таку можливість. Такі настрої панували кілька післявоєнних років серед народів Східної Європи, вони не перевелися й до сьогодні. Але, як переконує основна документація українського збройного підпілля, його керівники розглядали можливість війни як побічний елемент, а свою стратегію спрямовували на будівництво тривалих підвалин довготривалої і затьмяної боротьби.

3

Смерть Шухевича не привела до закінчення дій ОУН і УПА. Організовані форми боротьби перетривали принаймні три наступні роки, а некоординовані дії підпілля багаті довше. 19 травня 1954 року київське радіо повідомило про розстріл провідного діяча ОУН і УГВР Василя Охримовича. Того самого дня цю інформацію надрукувала газета "Правда України", а наступного дня московська газета "Красная звезда". Два роки згодом, 10 лютого 1956 р., "Червоний прапор", що видається в Рівному, надрукував звернення до "озброєних анти-радянських партизанських банд" — покаятися і признатися до провини. Це звернення передавало теж московське радіо. Після того аж до наших днів у радянській пресі, на публічних зборах, та в інших засобах масової інформації в СРСР тривають постійні атаки на визвольне підпілля. Цим питанням присвячують "наукові" конференції, пишуть кіносценарії, у цьому жанрі пробують свої сили режимові поети і письменники. Усе це переконує, що не затерся в пам'яті народу той період організованої боротьби, що він живий, що він передається молодшому поколінню. Влада намагається виховувати молодь у темряві і брехні, а вона, як писав Іван Дзюба в "Інтернаціоналізмі чи русифікації?", "подається в моральні і духовні шукання, бо відчуває, що її в чомусь обдурили і щось святе від неї приховали".¹¹ Якби це було не так, то для чого було б Москві витратити гроші і час на десятиріччями ведені атаки на наше історичне минуле?

У минулому періоді організованої підпільної і повстанської боротьби справа України з'явилася на сцені міжнародного життя як самостійний фактор в організовано-політичному та програмовому сенсі. А, власне, такими діями і такими періодами живе поневолений народ. Є в житті кожного поневоленого народу періоди, що їх можна умовно уважати "пропащими часами". Це часи вегета-

---

11. Іван Дзюба. Інтернаціоналізм чи русифікація? В-во "Сучасність", 1968, ст. 251.

ції, духового і культурного сну, яких чимало в нашій історії. Для сторонніх народів ми тоді на ділі не існували, були частиною чужих державних, а навіть національних організмів. Навіть наше власне ім'я у тих періодах ми розгублювали. Були також періоди нашої національної активності в рамках чужих державних формацій, ми творили власні культурні й духові цінності, вели боротьбу, а проте як самостійний політичний фактор між народами ми не визнавалися. Натомість визнавали нас сторонні сили тоді, коли таке визнання ми завойовували собі власною силою, і програмою, яку чітко протиставляли програмі ворога, коли ми зголошували своє право бути господарем своєї землі і це право боронили. Таким періодом у нашій найновішій історії були безперечно роки революції і утворена тоді Українська Народна Республіка, почасти теж гетьманська держава між квітнем і листопадом 1918 року. Сторіччями існувало українське Закарпаття без власного характеру, без власного імені своїх мешканців. Але кілька місяців 1938 і 1939 років, коли виявилася динаміка української національної стихії і українство оформилося в державно-політичних виявах, повернули тій галузці українських земель українське обличчя і змусили також сторонні сили відкрити їх український характер.

Мабуть, зайво додавати, що подібно, як інші періоди організованої боротьби народу чи, як повчають зокрема 1920-і роки в Україні, боротьби за його духову культуру, пов'язані з численними жертвами. Але в загальному баянсі наших зисків і втрат — це зиски. Жертви в людях, які ми маємо в зв'язку з боротьбою ОУН і УПА треба міряти в зіставленні з жертвами, що їх ми мали тоді, коли опору не було або коли він був тільки стихійний і неорганізований. В організованому Московою голоді 1933 року ми втратили п'ять чи більше мільйонів людей. Для стороннього світу це тільки статистика; для нашої нації це страшна жертва. В баянсі позитивів цих утрат життя мільйонів ніхто не запише. У триденному бою під Бродами в липні 1944 року ми втратили 7 тисяч українських патріотів, але вони, як і мільйони українців у складі Червоної армії, були — за критеріями української самостійницької політики — в гіршому становищі, ніж їхні брати з УПА чи ОУН.

Ці різні вимоги української політики усвідомлював Шухевич. В роках 1941 і 1942 він сам як провідний діяч ОУН з доручення проводу цієї організації командував відділом українських вояків у німецьких одностроях. За це промовляло не тільки бажання здобути військовий вишкіл і мати організовану військову частину, але теж сподівання використати її для українських цілей. Коли це друге виявилось нездійсненне, він очолив незалежну українську повстанську силу, оцінивши, що в наявних умовах тільки вона може стати серйозним фактором української політики. Також в

умовах поворотної більшовицької окупації він усвідомив, що тільки організовані революційні кадри можуть бути виразником українського самостійництва, дарма що він бачив, що міжнародні умови і сила комуністичної диктатури внеможливлють моментальну перемогу. У такій поставі Шухевич показався водночас реалістом і оптимістом. Без його оптимізму він не взяв би на себе завдання вести боротьбу проти переважних сил ворога. Без сумніву, діяло в нього теж те, що можна б назвати франківським почуттям обов'язку. Але, як сказано, був Шухевич теж і реалістом. Він розумів, що без організованих сил самооборони, жертви нашого народу були б без порівняння більші, а баянс, що його ми винесли б з Другої світової війни і з перших післявоєнних років, творили б пасиви. Що так не сталося, що, говорячи про українську участь у минулій війні, ми можемо посилатися на факти нашої присутності в ній у ролі самостійного чинника, — треба завдячувати Романові Шухевичеві і тисячам його відомих та ще більше невідомих послідовників.

З життя національних меншостей України: греки

Раїса Мороз

Курні шляхи Донеччини, мілкі плеса напівпересохлих улітку, зарослих очеретом річок, гіркий дух полину й сухої соломив вжива, ясне пекуче сонце — моє дитинство.

Як, коли й пощо переселилися наші предки з Криму, прадавніх грецьких поселень, на Донеччину — пощастило довідатися докладно вже тут, на Заході. Там, на Україні, ми тільки знали з дитинства, що ми греки. На превелике диво приїжджих та на зловтіху українських дітлахів з сусіднього села через річку: "Греки-тюки з'їли гадюки..."

У школі багато не розводилися з приводу нашої національності. Жаден учитель (хоч з-поміж них було кілька місцевих греків) жадним словом не прохопився ні про історію нашого поселення, ні нашу мову, ні тим паче про далеку, чудесну країну Грецію, що з нею б нам ніби й випадало "родичатися". Однак, помиляюся, бо мова про мову була і то майже на кожних шкільних батьківських зборах: учителі російської мови (одна з них з походження грекиня!) намовляли не розмовляти з дітьми в хаті по-грецькому через те, мовляв, що учням тяжко буде засвоювати російську мову, а отже, й тяжче буде потім скласти іспити до вищого навчального закладу, тяжче пробитися в житті. Обидві школи в нашому великому грецькому селі (одночасно й районному центрі) Великому Янісолі були російські. Проте, мало хто з батьків у ті часи міг дотримуватись учительських настанов, бо й самі вони заледве володіли "російською мовою", — дивовижною сумішшю російських та українських слів. Село моє на ті часи було поспіль грецьким, як і

У безоглядній русифікації, в зажерливому нищенні національних мов і культур малі нації СРСР зазнають ще гірших утрат, ніж великі. Відомо про ці трагічні події до болю мало, з офіційних джерел — фактично нічого. Історичну пам'ять убивають систематично. Тільки поодинокі особи пригадують бодай частку правди.

Містячи вимовний нарис Раїси Мороз про її рідне село і греків Донеччини, редакція звертається до осіб, що знають про становище інших національних меншостей України, з проханням поділитися хоч би крихтами знання, що ще зберігається в їхній пам'яті. — *Ред.*

навколишні грецькі села, що дуже часто межували з українськими селами через річку. Більшість греків працювала в колгоспі, знову ж таки грецькому, бо українці-сусіди мали свій колгосп. Усе це якоюсь мірою сприяло збереженню мови та звичаїв — до певного часу. Серед партійного начальства та у виконкомі греків на високих посадах не було, найвище, на що міг спромогтися грек на ті часи, це — голова колгоспу, та й то в тяжкі воєнні роки та кілька повоєнних років. Пізніше їх замінено українцями. Усе партійне начальство складалось з українців із сусідніх двох сіл, після війни почали надсилати росіян: на першого секретаря партії та на голову виконкому. Десь одразу після закінчення війни відчулася "неласка", в яку потрапили наші греки: їх не тільки не пускали до керівних посад (мій дядько, що повернувся з японської війни обвішаний орденами й медалями, дістав місце колгоспного фірмана, у той час як інші "герої" війни обіймали багато прибутковіші посади), грецьких юнаків 18-літнього віку в перші післявоєнні роки не призивали до армії, нібито через те, що серед греків під час війни було багато зрадників (казка про білого бичка, ширена про всі репресовані в той час нації), мовляв, греки не заслужили, щоб їхні діти відбували службу в Червоній армії. Здавалося б — баба з воза, кобилі легше, але це тепер кожний пересічний юнак так би подумав, а тоді в роки переможних симфоній на честь "славної", "найпередовішої", "непереможної" армії, це здавалося зневагою й приниженням. Принаймні таку навіювано думку.¹

Інтелігенції старшого віку греки майже не мали. Та й не дивно. Бо як свідчили наші люди, всю її скошено в лихозвісні тридцяті роки. В часи "українізації" відбувалося паралельно також відродження національних меншостей, відбувалося воно і в наших греків: відкрито грецькі школи, у Маріуполі відкрито педагогічний технікум з грецькою мовою навчання та сільськогосподарську школу, почали з'являтися грецькою мовою газети й альманахи. Ця хвиля відродження породила поета Георгія Костопрва, широко відомого, за свідченням М. Рильського, у ті часи грецького поета на Україні. Проте піднесення тривало недовго: школи закрили, вчителів заарештували всіх, та й не тільки вчителів, забрали, як

---

1. До речі, гвалтовне виселення татар з Криму стосувалося такою ж мірою і до тамтешніх греків, чийм предкам пощастило якимось чином уникнути чи не такого ж тотального й примусового переселення за часів Катерини II. Можна напевне припускати, що саме сталінською післявоєнною політикою щодо національних меншостей, силоміць вирваних і вигнаних зі своїх осель, і пояснюється та "неласка", що в ній опинилися донецькі греки, хоч до їхнього вигнання й не дійшло. Та й хто б тоді залишився працювати в колгоспах тих степових бездоріжних забутих Богом і людьми сіл, далеких від міст і всякого руху!

свідчать тепер ті, що пам'ятали страшні часи, всіх свідомих людей, незалежно від освіти. Поет Георгій Костоправ загинув у сталінських таборах. Мій брат, що встиг повчитися кілька місяців у рідній школі, запам'ятав безневинного віршика:

Вруші вреш, Ламбос дреш,
натинщупас тин Пілеш...² —

і тільки.

У 1956 році до деяких хат приносили дружинам, посивілим, стареньким жінкам, невеличкі папірці, де без зайвих розбалакувань діловито повідомлялося, що їхні чоловіки "посмертно реабілітовані". "Посмертно, зате 'своєчасно'"..., як гірко писала відома українська поетеса. Оце тільки й усього, що лишилося по нашому культурному відродженні.

У 1969 році у видавництві "Дніпро" побачила світ невеличка книжка поезій Георгія Костоправа "Калімера, зісімо!" (Добридень, життя!) в перекладі українською мовою. Через кілька років Київський університет видрукував зовсім маленьку збілочку віршів грецьких поетів Донеччини під гучною назвою "Ленін живе". У перекладах брали участь кращі сучасні поети й перекладачі: М. Бажан, Д. Павличко, Г. Кочур, Д. Паламарчук та інші. Ця збілочка цінна тим, що українські переклади подані паралельно з оригіналами поезій грецькою мовою — спроба зафіксувати й зберегти для майбутніх поколінь живу розмовну мову донецьких греків, якій загрожує цілковите зникнення з лиця землі.

Ще за мого дитинства після війни внаслідок відносної ізоляваності від великих міст і промисловості, бездоріжжя й неписаних законів самозбереження національної меншості, що не дозволяли мішаних шлюбів, донецькі греки являли собою доволі збережену етнічну групу на півдні України. У нашому селі в той час не було грецької хати, де б не панувала грецька мова.

Донецькі говірки грецької мови майже не досліджені, децю активніші спроби їхнього дослідження, що припадають на згадувані вже двадцяті-тридцяті роки, обірвані трагічними подіями і не доведені до кінця.³ Але вже й тоді вчені були свідомі того, що треба поспішати, що такі неоціненні народні скарби, як казки, пісні, приказки, збережені були на той час лише в пам'яті старшого покоління, молодь їх не знала.

---

2. "Дощить, Ламбос біжить,
Щоб накрити Пілеш..."

3. У наш час говірку грецького села Япти на Донеччині вивчала Т. Чернишова (Київський університет). Деякі дослідження говірки села Великий Янісоль (сучасна назва Велика Новосілка) провели Андрій Білецький і Оп. Горбач (Франкфурт-над-Майном, Західня Німеччина).

Виселення греків з Криму в степи України два століття тому здійснене було дуже швидко. Розпочавшись коло 26 липня 1778 року, воно закінчилося 29 листопада того ж таки року. Бо цей акт виселення відповідав, за свідченнями російських учених (див. про це: И. Соколов. О языке греков Мариупольского и Сталинского округов, — "Язык и литература", 6. Ленінград, 1930), завданням і традиційній політиці російського уряду у східньому питанні, а головне, таким способом він здійснював свій "плян державної колонізації Новоросійського краю". (Віддаймо належне російським колонізаторам царських часів: вони принаймні не приховували своїх плянів і називали речі своїми іменами). Усіх греків переселено з Криму на Донеччину 18.395 чоловік, з яких через нестачу харчів, суворі в порівнянні з Кримом кліматичні умови для непризвичаєних до холоду людей, брак жител, будівельних матеріалів та епідемічні хвороби за перші дві зими загинуло 4.655 чоловік.

Грамота Катерини II від 21 травня 1779 року дарувала покривдженим своїм одноплеменникам деякі привілеї, зокрема, свій суд і розправу, свою внутрішню поліцію, обраних представників грецького народу серед адміністративних органів у межах грецьких громад, мережу грецьких шкіл з грецькою мовою навчання за підручниками атенського та венеціанського друку, в яких викладали закордонні вчителі — греки на запрошення грецьких громад. Грамота містила також такий привілей як заборону селитися серед грецьких громад українцям та росіянам. Ці привілеї дали грекам можливість досить довго, майже століття (аж доки не були скасовані привілеї з одночасним закриттям грецьких шкіл у 70-их роках 19 століття) ⁴ обертатися виключно у власному грецькому середовищі, мати свою власну інтелігенцію, своїх книжників і зберігати свою мову, культуру й традицію.

Наступне століття принесло руїну й забуття.

Особливих "успіхів" досягнуто за останні роки радянської влади. За переписом населення 1926 року на Україні зареєстровано 104.666 душ греків, рідною мовою грецьке населення на той час уважало мову своєї національності. Перепис населення 1959 року подає майже таку саму кількість греків на Україні, навіть дещо меншу: ⁵ 104.359 душ (див. В. Наулко. Географічне розміщення

---

4. Цікаво, що всі скасування привілеїв для греків, заборона й закриття грецьких шкіл майже збігаються в часі з виготовленням Валуєвського циркуляра та Емського указу.

5. Не маю свідчень про голод та часи розкуркулювання, проте жадне з цих "лих", я переконана, не обійшло стороною наші грецькі села, бо революція застала греків заможними, з великими наділами родючих чорноземних земель. Великі кам'яниці в центрі села, зайняті різними офіційними установами, належали колись тим розкуркуленим і засланим до Сибіру людям. Це може бути однією з причин браку приросту населення.

народів в УРСР. Київ [“Наукова думка”], 1966, ст. 27). Чи може греки не одружувалися, не народжували дітей? Як тут не згадати гіркої приказки, поширеної серед мого покоління греків: “мама — грек, папа — грек, а я русский человек...” За тим же переписом 1959 року з 104.359 греків уважали рідною мовою мову своєї національності лише 8.259 чоловік, себто 7.6 відсотків (2.908 чоловіка вважали за рідну мову українську, 92.846 російську).

Ще сумніші показники перепису населення 1970 року: Усього греків на Україні зареєстровано 106.909 чоловік, з них рідною мовою вважають мову своєї національності лише 7.205 осіб (6,7%); українську мову вважають за рідну 2.547 осіб (2,38%); російську мову вважають за рідну 96.782 осіб (90,5%).

Не знати, що подадуть найновіші наслідки перепису, проте я переконана, що ці катастрофічні тенденції для грецької національної меншости на Україні тривають. Так виглядає на ділі “розквіт” націй та національних мов за соціалізму.

ЧОМУ НЕРВУЮТЬСЯ СОЛЖЕНИЦІН І КРАСНОВ?

Анатоль Камінський

У квітні 1980 р. в двох серйозних західніх журналах з'явилися дві статті на ту саму російську тему двох російських авторів: Олександра Солженіцина і Владіслава Краснова.¹ Обидві статті обговорюють центральне питання російського політикуму, а саме коріння і суть російського імперіялістичного комплексу та його міжнародні імплікації, і дуже яскраво виказують, як важко чи й просто неможливо багатьом росіянам, а передусім обом авторам, побачити і визнати, що джерело російського імперіялізму з його непогамованою експансивністю, жорстокістю, глобальністю і підступністю лежить у самих росіянах, а не деінде.

Але почнім з авторів. Перший з них настільки відомий, що про нього пояснення не потрібні. Другий — вимагає бодай короткого впроваду. Владіслав Краснов — російський історик і радіожурналіст, якого не викинули закордон, як Солженіцина, але він сам вибрав свободу (здефектував) в 1962 р., буди в Швеції. Перед тим він був редактором чужомовних зарубіжних передач Московського радіо. У Швеції він викладав якийсь час у Люндському університеті, а в США він здобув докторат у Вашингтонському університеті в Сіятлі. Тепер він директор російської програми при монтерейському Інституті міжнародних студій і має пов'язання з Інститутом Гувера в Станфорді (Каліфорнія). Допишував і дописує до НТСівських журналів "Грани" і "Посев", а також до "Континент-у" В. Максимова. Написав книжку "Солженіцин і Достоевський: студія поліфонічного роману", що її видав 1980 р. англійською мовою "University of Georgia Press".

Можливо, це було випадково, що перша книжка Краснова в США була якраз про Солженіцина й Достоевського. Але ідейне і

---

1. Alexandr Solzhenitsyn. Misconceptions about Russia Are a Threat to America, — "Foreign Affairs", весна 1980, ст. 797-834; Wladislaw G. Krasnow. Anti-Soviet or Anti-Russian?, — "Encounter", квітень 1980, ст. 67-72.

концепційне пов'язання цих трьох людей — не лише "поліфонічне", але й політичне — не випадкове, дуже вимовне і символічне: Достоевський, у свій час переслідуваний царським урядом, описля "переорієнтований"; людина, яка, зглибивши російську ментальність, передбачила майбутню КГБівщину в своїй "шигальовщині" і одночасно була речником експансивного імперіяльного консерватизму і політичного обскурантизму, що мріяла про те "коли ж нарешті Царгород буде російським"; Солженіцин — автор "ГУЛагів" і водночас речник нової російської імперіяльної автократії та оборонець російської "нової правоти"; і обох — Краснов.

Але вернімось до самої теми статей. Солженіцин поставив певні ствердження, які недвозначно показують про що йому йдеться. В притаманному йому менторсько-категоричному стилі він пише, що однією з найсерйозніших і найнебезпечніших помилок Заходу в наш час є поширене у соціологічних і політичних колах "припущення, що існує нерозривний зв'язок між універсальною хворобою комунізму і країною, в якій він уперше захопив владу — Росією" (ст. 797). Він настирливо заперечує будь-яке пов'язання російського комунізму з Росією, російським політичним думанням, російськими традиціями і визначає його, як виключно чужорідне російському народові явище, накинута і прищеплена ззовні марксистською, комуністичною ідеологією. Слушно називаючи комунізм "політичним раком", він твердить, що "Росія — супроти Радянського Союзу [як комуністичного витвору — А. К.] є те саме, що людина супроти хвороби, яка її спіткала" (ст. 797). Іншими словами, сучасний російський чи радянський імперіялізм не тільки не є російським, але він є росіянам і чужим і антиросійським.

Таке трактування цих справ є не лише однобічно-викривленим, упрощено-механічним, ненауковим, але, передусім, неправдивим, штучним і політично небезпечним. А вже зовсім дивовижно звучить, коли Солженіцин впадає в своєрідну політичну хлестаковщину в стилі таких стверджень, як те, що "протягом усього радянського періоду головний тягар економічного поневолення несла РРФСР..." або що "світ дійшов сьогодні до такого пункту, де без відродження здорової, національно свідомої Росії [в сенсі імперіялістично-шовіністичної "нової правоти" — А. К.], Америка сама себе не збереже, бо все буде знищене в кривавому конфлікті" (ст. 813, 821).

Що Солженіцин не лише великий письменник, але й месіаністично-апокаліптичний проповідник російського автократизму і реставрованого православ'я, — про те всі знають. Справа однак не в ньому одному, але в цілому сучасному тренді великої частини російського політикуму — і тут і в СРСР — лийт-

мотивом якого є, поперше, що комунізм і радянський устрій накинено силоміць безпомічному російському народові, а його провідним колам защеplено чужі марксистські ракові клітини, які й роз'їдають його благородне, з природи здорове тіло по сьогодні; подруге, що це доконано чужими руками (в самого Леніна, згідно з Солженіцином лише чверть російської крові, не говорячи вже нічого про всяких троцьких, бухаріних, зінов'євих, парвусів, аксельрадів і т. д.), а тому російський політикум і російські традиції тут ні при чому і росіяни ані трохи не несуть відповідальности за радянський режим.

Солженіцинові неприйнятне твердження Бердяєва, напр., про Леніна, що "він був типово російська людина", що "в нього прикмети російського інтелігента-сектанта збігалися з прикметами російських людей, які собирали і будували російську державу. Він поєднував у собі прикмети Чернишевського, Нечаєва, Ткачова, Желябова з прикметами великих московських князів, Петра Великого і російських державних діячів деспотичного типу... І він зупинив хаотичний розпад Росії, тиранічним шляхом. В цьому є в нього схожість з Петром";

сам інтернаціоналізм російської комуністичної революції — чисто російський, національний і я схильний думати, що навіть активна участь євреїв у російському комунізмі дуже характеристична для Росії і для російського народу. Єврейський месіанізм — рідний російському месіанізмові.²

За Солженіцином ті, що думають інакше, ніж він, і замість обвинувачувати марксистські віруси роблять хай і лише співвідповідальним пошкодований російський організм, роблять помилку, за яку їм і всьому світові доведеться розплатитися своїми народами.

Що турбує ці кола зокрема і що болить самому Солженіцинові, це те, що

в останні роки в американській науці помітно розпановився найспрощеніший і одновимірний напрям, який пояснює унікальні події ХХ ст., насамперед у Росії, а потім і в інших країнах, не як щось притаманне комунізмові, не як явище нове у людській історії, але як щось таке, що нібито виводиться з споконвічних, спадкових російських національних прикмет, які постали в далеких сторіччях. Це ніщо інше, як расистський погляд (ст. 800).

На головного речника оцього "спрощеного і одновимірного підходу" в американській советології Солженіцин ставить Річарда Пайпса, з його "Росією під старим режимом" (Russia under the Old Regime; 1971), якій він дає таку оцінку: "Ця книжка допускає

---

2. Николай Бердяев. Истоки и смысл русского коммунизма. Париж (YMCA-Press), 1955, ст. 94, 95.

лише один можливий висновок: російська нація є антилюдською в своїй суті, вона була ні до чого протягом тисячі років своєї історії і якщо йдеться про її майбутність, то це не менш безнадійна справа" (ст. 802).

Зокрема гостро Солженіцин розправляє з авторами з "третьої еміграції" (Шрагін, Чалідзе, Сінявський та інші), з-поміж яких він особливо вирізняє Олександра Янова і які, мовляв, особливо нагрішили і грішать тим, що шукають і виводять коріння радянської дійсності з російських тоталітарних і радикальних традицій минулого, а не з марксизму. Ба більше, ці автори, аналізуючи сучасну антирежимну національну російську свідомість, бачать у ній виразні тенденції продовжувати, щоправда, в інших, змодифікованих формах, оці старі традиційні елементи російського авторитарного, антидемократичного, імперіяльно-шовіністичного, екстремного думання.

На думку Солженіцина в усіх цих авторів "суть [...] статей та сама: поважна небезпека, яку становить для Заходу відродження російської національної свідомості; безсоромне замазування різниць між російським православ'ям і антисемітизмом [...]. Вкінці ця дивовижна теорія, за якою сили національної і релігійної свідомості, які наростають, і прогнилі цинічні комуністичні лідери — мають лише єдину мрію — зіллятися в свого роду «нову праву»" (ст. 809). Янова, що його Солженіцин взяв собі на головний приціл, він обвинувачує окремо, що той "накидає російській національній свідомості дві взаємовиключні тенденції: месіанізм (цю дивовижну вигадку) і ізоляціонізм, що його він чомусь уважає загрозливим для решти світу".

Найбільше дошкуляє Солженіцинові якраз твердження про те, що ті самі шовіністично-націоналістичні, релігійні і політичні, авторитарні і імперіяльні тенденції існують паралельно і в деяких керівних, режимових колах і серед російських правих дисидентів, що є загроза схрещення і сполучення цих двох покищо протилежних політичних напрямів — режимового і антирежимового — в одне річище "національної правої" з її виразним авторитаризмом, православ'ям, антизахідництвом. Таку можливість він не лише виключає, але й думку про неї заздалегідь засуджує. Він пише:

Російська національна свідомість сьогодні придушена і при-
нижена до незвичайної міри всім тим, що вона витримала і далі
витримує. Це свідомість людини, що її довга хвороба довела до межі
смерти і що може мріяти лише про відпочинок і одужання [...]. І цю
тугу глибу Росії за можливістю підвестися і жити як люди, а не як
тварини, повернути певну частину своєї релігійної і національної сві-
домості, що її меткі й галасливі інформатори Заходу називають
"російським шовінізмом" і найбільшою загрозою для сучасної люд-
ськості, загрозою, куди більшою, ніж відгодований смок комунізму

[...], звичайну любов до власної батьківщини, вроджене почуття патріотизму заплямовують як "російський націоналізм..." (ст. 813, 814).

Для Солженіцина немов би не існують шиманови, шевцови і сьомьонові, ні дисидентські "почвенники", зрештою він сам не здає собі справи з того, що в своєму "Письмо вождям Советского Союза" він теж нічого більше не вимагав, як заміни ідеології марксизму-ленінізму православ'ям...

Самозрозуміло, що виправдовуючи і ідеалізуючи "нову праву", він не меншою мірою ідеалізує російську минувшину і традиції, вибілюючи й сам царський режим. Так він, відповідаючи Робертові Такерові, іншому його "улюбленцеві" в советологічному американському світі, на його статтю,³ пише, що в царській Росії

не було концтаборів, сама їх концепція була невідомою. Довгострокових тюрем було дуже мало, і тому політичних в'язнів — з винятком терористичних екстремістів, — але включно з більшовиками — висилали на заслання, де їх добре годували і ними піклувалися коштом держави, де ніхто не примушував їх до праці і звідкіля, хто лише хотів, міг утекти закордон, без труднощів. А навіть, якщо взяти число неполітичних в'язнів на примусових роботах у ті часи, то побачимо, що вони становили менше, ніж одну десятитисячну населення ГУЛагу. Всі кримінальні слідства ведено на основі твердих законів, усі суди були гласні і обвинувачені мали своїх правних оборонців. Загальне число працівників таємної поліції в усій країні було меншим, ніж число в розпорядженні теперішнього КГБ самої Рязанської області; відділи таємної поліції існували лише в трьох головних містах, і навіть там нагляд був слабкий, і кожний, хто покидав межі міста, позбувався нагляду. В армії не було ніякої таємної розвідки чи нагляду (це дуже полегшило Лютневу революцію), бо Микола II уважав будь-яку діяльність цього роду образою для армії. До цього можемо додати відсутність спеціальних прикордонних військ і укріплених кордонів, і повну свободу емігрувати (ст. 804).

Прочитавши це, можна справді дивуватися, чому взагалі хтось боровся проти царського режиму?! Він же ж був такий поступовий, правовий, лагідний, гуманний і т. д. і т. п.! А може з тим режимом було так, як з смертною карою Миколи I в "Хаджі Муратові" Л. Толстого? Толстой, як відомо, описує, як Микола I, діставши в руки рапорт про польського студента, який напав і легко зранив свого професора, написав (з помилками) на рапорті: "Він заслуговує на смерть, але Богу дякувати, ми не маємо смертної кари і не нам її впроваджувати. Проженіть його через шпалеру тисячі чоловік з шпіцрутами дванадцять разів — Микола". Толстой далі

---

3. Robert C. Tucker. Stalin, the Last Bolshevik, — "The New York Times", 21 грудня 1979.

пише, що цар, очевидно, знав, що 12 тисяч шпіцрут означали певну смерть з тортурами (вистачало 5 тисяч шпіцрут, щоб забити й найсильнішого чоловіка). Толстой коментує: "Але йому [цареві] було приємно, що він не був жорстоким і приємно було теж подумати, що ми вже скасували смертну кару в Росії".

Але даймо Миколі I спокій, бо він і для багатьох російських істориків таки не був найліберальніший... Натомість, як відомо, період панування Миколи II, точніше самий кінець 19 ст. і початок 20-ого (1894-1917) всі апологети царської Росії, а серед них і Солженіцин, вважають за найліберальніший, поступовий, сповнений світлих надій у всіх ділянках державного і народного життя.

Як же на ділі виглядав цей "золотий період" в історії Росії? Щоб ніхто не закинув нам суб'єктивізму, зачитуємо безстороннього, неутрального історика Квіглі, який так характеризує добу Миколи II:

Майже цілий десяток років Микола пробував пов'язати безоглядні цивільні репресії, економічний поступ і імперіялістичну зовнішню політику на Балканах і Далекому Сході з побложною проповіддю миру в світовому масштабі і універсального роззброєння назовні, і з внутрішніми спробами відвернути увагу [народу] за допомогою засобів типу антисемітських масових убивств (погромів), фальшування терористичних документів і вдавання замахів на життя високих державних діячів, включаючи його самого [...]. Коли Вітте пробував започаткувати своєрідний конституційний порядок через [...] земства, його скинено в наслідок інтриг, що їх вів В'ячеслав Плеве, міністер внутрішніх справ і прихильник терору. Цивільний голова Православної церкви Костянтин Победоносцев (1827-1907) переслідував усі інші релігії, потураючи в цей самий час повному занепадові Православної церкви в безграмотності і корупції. Більшість римо-католицьких монастирів у Польщі були сконфісковані, а священикам заборонено залишати свої села. У Фінляндії заборонено будову лютеранських церков, а лютеранські школи перебрав московський уряд. Переслідувано євреїв, їхнє поселення обмежено до певних провінцій (черта оседлости), заборонено їм більшість господарських занять, накладено високі податки (навіть за їхні релігійні відправи), кількість єврейських учнів у школах обмежено до 10% (навіть у селах, які майже повністю були єврейські і втримувалися коштом єврейських податків). Сотні євреїв забито і тисячі їхніх будинків зруйновано в систематичних триденних погромах, толерованих, а часом інспірованих і піддержуваних поліцією. Подружжя римо-католицьких уніятів уневажнювано і їхніх дітей трактовано як нешлюбних. Мусулман в Азії і всюди інде теж переслідувано. Всі зусилля були спрямовані на русифікацію неросійських національних груп, головне на західніх кордонах. Фінам, балтицьким німцям і полякам заборонено вживати їхньої мови в публічному житті, і вони мусіли вживати російської мови навіть у приватних школах, включно з початковими. Знищено адміністративну автономію на цих тери-

торіях, навіть у Фінляндії, де її врочисто приобіцяно; і всюди панувала російська поліція, російська освіта і російська армія. [...] Проти самих росіян стосовано шпигунство такого обсягу, що важко повірити; вживано контррозвідних засобів, цензури, провокації, ув'язнення без суду і голої брутальності. [...] В одному році (1906) уряд заслав 35 тис. осіб без суду і вбив понад 600 на основі нового указу, який карав смертю такі звичайні злочини, як пограбування чи фізична образа урядовців. Протягом трьох років (1906-1908) [...] знищено 2.328 заарештованих.⁴

Проповідуючи мир і роззброєння, в той самий час Микола віртуозно розгравав диверсійні акції на Балканах та й не лише там. Як пише Верджинія Ковлс, "Микола хотів бути сильним, і він мріяв про славу так само, як і його прадід Микола I-ий. 'Я сказав Вітте, — писав генерал Куропаткін, военний міністер, — що цар має грандіозні плани в голові: захопити для Росії Манджурію і анексувати Корею. Він мріє про захоплення Тибету. Він хоче мати Іран і хоче захопити не тільки Босфор, але й Дарданелли'".⁵

Коротко: експансивна політика, великомаштабна політична диверсія, дипломатична дволичність і забріханість — це не винахід лише лєніних, сталіних і брєжнєвих.

Важко теж припустити, щоб Солженіцинові не було нічого відомо про долю українців і інших "нацменів" в передреволюційній імперії. От хоча б про оцей "концентрат" російської царської геноцидальної політики, зафіксований у відомому вислові Валуєва про те, що "Никакого українського языка [а отже і України] не было, нет и быть не может".

Ніхто не збирається заперечувати, що царський режим кінця 19 і початку 20 ст. був легший, ніж радянський, зокрема сталінський чи неосталінський і було б помилковим ототожнювати один з одним. Зрештою, були теж відмінності між поодинокими царськими режимами, як і поодинокими радянськими періодами. Але є в них спільні прикмети і риси, спільні традиційні елементи, які впливають з такої, а не іншої політичної ментальності російського народу, і вони тягнуться червоною ниткою крізь усю історію даного народу, дарма що історія ніколи точно не повторюється і історичних подій, періодів і цілих ер не можна механічно зіставляти і порівнювати. Треба враховувати кожночасні соціально-економічні, геополітичні і інші фактори, щоб у розвитку державного будівництва народу знайти "константні

---

4. Carroll Quigley. *Tragedy and Hope. A History of the World in Our Time.* Нью-Йорк — Лондон (The Macmillan Company, Collier — Macmillan Limited), 1974, ст. 98-99.

5. Virginia Cowles. *The Russian Dagger, Cold War in the Days of the Tsars.* Нью-Йорк — Іванстон (Harper & Row), 1969, ст. 220.

ляйтмотиви, які впливають в історичному процесі з особливою національною і державною філософією життя, відповідно формуються і здійснюються. А їх знаходимо й бачимо лише тоді, якщо робимо не механічні, але перспективні порівняння.

В Солженіцина є своєрідна історична "логіка", якщо йдеться про російське державне будівництво. Тільки те, що росіяни створили самі і згідно зі своєю політичною ментальністю — є позитивним. А все, що негативне, — творили не вони, а чужинці, і на базі чужої росіянам ідеології. Ця типова "почвенническая" настанова йде до такої крайности, що для нього царський режим мусить бути позитивним, хоч він таким не був і хоч трудилися над ним не самі тільки росіяни...

Не сумніваємося, що Солженіцин переконаний, що "європеїзація" Петра I в своїй концепції була не менше "західня", як і марксистська ідеологія. Але чи можна через це твердити, що Петрів період не є інтегральною частиною історії Росії і що його треба викреслити з аналізів російського народу?

Взагалі в Солженіцина не зовсім у порядку з знанням історії, не кажучи вже про її інтерпретацію, ба й навіть мірило вартостей. Він, напр., обожає деспота Миколу I-ого, який відзначив свій вступ на царський трон повішенням 5 декабристів, тодішніх дисидентів, а 121 інших декабристів вислав на каторгу і заслання, аж щойно після його смерті більшість з них звільнено. Отож, "повна катушка" — 25 і більше років — це теж не винахід сталінського терору. Різниця лише в "якості" і досконалості терору, бо коли за царів часом "не вміли в Росії й добре вішати за правилами", то в радянській дійсності в цьому ремеслі досягли не лише великомаштабности, але й дійсної професійности і "віртуозности".

Повертаючися до Петра I: він таки напевно не читав Маркса, але як дуже перегукується його доба із сталінською! Т. Самуєлі пише, що

ціна, яку російський народ заплатив за свій перший досвід з модернізацією, була приголомшлива. Росіяни були здештовані в однаковій мірі війною, примусовою працею, голодом, бунтами й карами, а також масовим ісходом в поблизу дикі терени. Побудова Санкт-Петербургу, отого Петрового "раю", його "північної Пальмири", завершена в рекордовому часі на порожніх багнах при гирлі Неві, коштувала особливо дорого у людських жертвах, і не випадково кажуть, що нова столиця була побудована на кістках російських [передусім українських! — А. К.] невільників. Ці жертви Петра Великого найкраще відображені в цифрах. При кінці 17 ст. Росія назагал вже була піднеслася після втрат "Смутного часу" і коло 1678 р. її населення досягнуло 16 млн. В найближчих 20 роках воно зросло ще більше. Але при кінці панування Петра Великого в 1724 р. воно впало

до 13 млн, тобто на коло 25%! Навіть утрати Росії в Другій світовій війні бліднуть в обличчі цих даних.⁶

Якщо йдеться про грандіозні будови: важко собі уявити, щоб побудови Біломорського і інших каналів, що їх так широко описав сам Солженіцин в "Архіпелагу ГУЛагу", Сталін підхопив у Маркса чи Енгельса. Чи радше не послужила йому зразком і прикладом Петрова "постройка" Санкт-Петербургу? Також не в Маркса Сталін учився практичної індустріялізації, а таки радше в Петра І-ого, який, індустріялізуючи Урал, не лише вживав примусової робочої сили — в'язнів, кріпаків і т. д., а навіть прикріплював за тодішніми "стройками" цілі села як невільників.

Але йдімо ще далі. Іван Грозний також не читав класиків марксизму, і йому навіть не можна закинути впливу Заходу такою мірою, як Петрові з його "європеїзацією". Та й не багато він знайшов би в Маркса і Енгельса про організацію і методи дії політичної поліції та про політичний терор як систему правління. А тим не менше, як пише Самуелі,

головним інструментом терористичної політики царя Івана Грозного були опрічники, перша політична поліція в історії Росії. Ця інституція, яка складалася з 6 тис. підібраних горлорізів, була встановлена, щоб викоринювати навіть найменші зерна нельояльності, з спеціальним завданням фізично знищити старі боярські родини. При виконанні їхніх завдань вони не виказували ні м'яксердності та делікатності, ані браку ентузіазму; вони так успішно впорались із цим завданням, що після кількох років їхньої інтенсивної діяльності цар міг собі дозволити на те, щоб більшість визначних опрічників послати на заслужену ними повну мук смерть. Опрічнина залишила за собою незабутнє ім'я і одну з найтриваліших російських традицій (ст. 33-34).

Раз родовід КГБ веде до опріччини, то й немає чого дивуватися, що приречення "більшости визначних опрічників" Іваном Грозним на смерть після того, як вони виконали своє завдання, так дуже нагадує ліквідацію Єжова і К^о Берією після виконання подібних Сталінових завдань...

Нам кажуть, що "європеїзація" Петра, "модернізація" Івана Грозного — це виняткові періоди царського режиму і лише тому їх можна "зіставляти" з "індустріялізацією" і "модернізацією" Сталіна. Але чи справді так? Адже це були головні, вирішальні періоди російської історії, які саме й визначили її дальший курс на наступні десятки і сотні років, попри всі поміж ними "відлиги", "лібералізації" тощо. Їхній слід залишався і на інших отих "про-

---

6. Tibor Szamueli. The Russian Tradition. Лондон (Secker & Warburg), 1974, ст. 104.

міжних” періодах російської історії, включно з найліберальнішими.

Звернімося, наприклад, до правовості царського режиму, що її так ідеалістично представляє Солженіцин і, щоб не розводитись, пригадаймо, що писав про неї Пайпс, який виразно стверджує, що ”порівняння трьох карних кодексів — 1845, 1927 і 1960 років — накреслює повчальну картину незмінності поліційної психології в Росії, незалежно від природи режиму”.⁷

На потвердження цього наводимо тексти з цих кодексів:

Уложение з 1845 року, § 274: ”Виявлені у виготовленні і поширенні писаних або друкованих творів і зображень з метою викликати неповагу до Верховної влади, чи до особистих прикмет Государя, чи до його правління державою, караються як зневажники величності: позбавленням всіх прав і висилкою на каторжні роботи в кріпостях на час від 10 до 12 років... Співучасники у виготовленні або в злонамірному поширенні таких творів чи зображень підлягають такому самому покаранню. Винуваті у виготовленні творів і зображень того роду, але не виявлені в злонамірному їх поширенні, судяться за них, як за злочинний намір: до ув'язнення в кріпостях на час від 2 до 4 років... За виготовлення і поширення писаних чи друкованих творів і за виголошення публічних промов, в яких хоч і без прямого і явного заклику до виступу проти Верховної влади, є намагання оспорювати або піддавати під сумнів недоторканність її прав або зухвало осуджувати встановлений законами вид правління чи порядок наслідства Престолу — винуваті в цьому підлягають: позбавленню всіх прав і висилці на каторжну роботу на заводах на час від 4 до 6 років”.⁸

Карний кодекс РРФСР з 1926 року, статті 58¹ і 58¹⁰: ”Контрреволюційною визнається всяку дію, спрямовану на скинення, підрив чи послаблення (влади)... основних економічних, політичних і національних (заходів радянської держави)... Пропаганда і агітація, які включають заклик до скинення, підриву чи послаблення Радянської влади, ... а також поширення чи виготовлення або зберігання літератури того ж змісту, ведуть за собою позбавлення свободи з суворого ізоляцією на строк не менше 6 місяців”.⁹

Карний кодекс РРФСР з 1960 року, стаття 70: ”Агітація чи пропаганда, ведена з метою підриву чи послаблення Радянської влади, або доконання окремих особливо небезпечних державних злочинів, поширення з тією ж метою наклепницьких вигадок, які зневажають радянський державний і суспільний лад, а також поши-

---

7. Ричард Пайпс. На пути к полицейскому государству. ”Самосознание; сборник статей”. Нью-Йорк (”Хроника”), 1976, ст. 172.

8. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. СПб, 1845, ст. 65-66, 69.

9. Собрание Кодексов РСФСР⁴. Москва, 1927, ст. 665, 668.

рення чи виготовлення з такою ж метою літератури такого змісту — караються позбавленням свободи на строк від 6 місяців до 7 років із засланням на строк від 2 до 5 років”.¹⁰

Варто згадати хоч кількома словами і ту "охранку", що її Солженіцин виставив мало не сестрами-жалібницями, на подобу лондонських поліцаїв-боббі. Користаємося з характеристики Сергія Мягкова, капітана КГБ, дефектора з лютого 1974 р., який, пишучи про Чека і КГБ, стверджує, що радянські органи безпеки від самого початку

в організації своєї діяльності користали з багатьох метод царської охранки (таємної політичної поліції) ... Але не лише Чека користала з цих метод, вони тривають по сьогоднішній день, і КГБ вживає їх дуже широко. [Описуючи своє навчання в школі КГБ ч. 311 в Новосибірську, куди його скерували в грудні 1967 року, Мягков пише:] У школі ми мусіли досліджувати архіви охранки (копії, очевидно). Я пригадую, що ми були здивовані подібністю між царською і КГБівською системами в ділянці праці з агентами. Навіть писані звіти інформаторів охранки мало чим різнилися від звідомлень наших агентів. Що більше: управління Державної безпеки СРСР прийняли ще багато інших речей із царського досвіду, і тому можна сказати, що історія радянських управлінь [безпеки] не починається аж ніяк від 1917 року, але від часів опрічнини за панування Івана Грозного. КГБ дотримується багатьох старих традицій — жорстокости і безоглядности опрічнини, хитрощів і трюків царської охранки, безощадности і безоглядности більшовизму до своїх ворогів.¹¹

Від деякого часу в колах російської еміграції часто згадується геноцид Поля Пота в Камбоджії як "коронний" аргумент, щоб довести, що сама марксистська ідеологія є спричинником лихоліття. Мовляв, от навіть лагідні з природи, миролюбні і шляхетні камбоджійці, звихнені і зіндоктриновані марксизмом, завели в себе геноцидальну практику, не гіршу від сталінської. Комуністична ідеологія перетворила їх на звірячих фанатичних неподоб, визутих не лише з усякої моралі й етики, але взагалі будь-яких почувань. — Годі заперечувати, що в марксизмі є елементи, які сприяють доктринерському тоталітаризмові з усіма його наслідками. Але справа, передусім, у тому як дана ідеологія, політична програма чи філософія сприймається і як здійснюється. І тут важить ментальність даного народу. Тому такі є різниця між різними комуністичними системами, подібно, як була різниця, напр., між італійським фашизмом і німецьким нацизмом. Проте в

---

10. Уголовное законодательство Союза ССР и Союзных Республик, т. 1. Москва, 1963, ст. 108.

11. S. Myagkov. Inside the KGB, An Expose by an Officer of the Third Directorate. Річмонд (Foreign Affairs Publishing Co.), 1976, ст. 46, 47.

випадку Камбоджії справа таки не в ідеології марксизму. Джерел геноцидальної практики Поля Пота не знайдемо в самій доктрині марксизму, в його теоретичних засновках і твердженнях, вони передусім містяться в практиці Сталіна і його соратників, які голодом і терором будували "соціалістичне суспільство"; це їхні інструктори вчили пізніше своїх камбоджійських агентів, як це робити в себе вдома. Не в "Капіталах" і "Анти-Дюрінгах" вчилися комісари Поля Пота, як будувати комунізм у Камбоджії, робили вони це на прикладах і зразках сталінської "клясової боротьби", яка так перегукується з практикою і Івана Грозного і Петра I... Пояснювати ці справи інакше — значить спрощувати цю проблему і замазувати її опортуністичними міркуваннями, шкідливими кінець-кінцем, насамперед, для самих росіян. Виявляється в цьому брак громадської відваги пізнати правду, збагнути суть і причини свого і чужого лиха та глянути цій правді ввічі. Немає нічого легшого, як складати вину на когось іншого чи щось інше... І треба лише дивуватися, якщо з такою настановою і поведінкою доводиться зустрічатися в випадку великих письменників, які самі проголошують іншим гасло "жити не брехнею"...

Між іншим, в ім'я правди треба згадати, що і Маркс і Енгельс якраз однією з найбільших вад якобінського періоду у Французькій революції вважали надмір терору. Це зокрема гостро підкреслив Енгельс у своєму листі до Маркса з 4 вересня 1870 р.: "Терор — це переважно зайві жорстокості, доконувані переляканими людьми, які хочуть ними самі себе заспокоїти. Я переконаний, що вина за терор в 1793 р. лежить майже виключно на надто знервованому буржуа, що вдає з себе патріота, на переляканому до безтями (*hosenscheissendem*) дрібно-міщанинові і на шумовинні, яке знає, як нажитися на терорі"¹².

Твердження й висновки іншого автора, згаданого на початку, — Краснова — йдуть по тій самій лінії, що й Солженіцина. Він закидає Пайпсові зокрема, що той зараз після його засуду підступної ментальності росіян, говорить далі, що марксизм-ленінізм мав лише малий вплив на радянську поведінку і що, напр., марксистське поняття "клясової боротьби" тільки скріплює "нахили, що існують [...] у росіян" (ст. 68). На його думку, хоч "не можна ігнорувати постійної традиції російської експансії", вона рішуче в тіні ідеологічного гону радянських лідерів, які хочуть виконати марксистську обіцянку світового комунізму" (ст. 69).

Власне, в тому й справа, як розуміють цю обіцянку "світового комунізму" радянські лідери, який вони вкладають зміст у неї і як вони її здійснюють у своїй щоденній практиці. Відповідь Пайпса

---

12. K. Marx, F. Engels. Werke, т. 33. Берлін (Dietz Verlag), 1966, ст. 53.

Краснову в "Енкавтер-і" великою мірою з'ясовує цю справу, і дещо з неї треба зацитувати. Пайпс пише:

В той час, коли я шукав коренів [російської політики — А. К.] головне в російському історичному досвіді, він [Краснов — А. К.] бачить їх *виключно* у впливі марксистської ідеології на Росію. [...] Алеж це неможливо, щоб той самий народ, розташований на тій самій території, обробляючи ту саму землю, говорячи тією самою мовою і успадковуючи ту саму тисячолітню історію — навіть при найбільшій нашій уяві — міг розвинути дві виразно відмінні політичні системи, які не мали б спільних прикмет.¹³

І тому: "Думка про те, що понадстомільйонову націю з тисячолітньою записаною історією за нею можна цілковито переробити і примусити десятиріччя за десятиріччям поводитися жажливо відмінним способом під впливом 'злих ідей', є для мене щонайменше фантастичною" (ст. 73).

Далі Пайпс пише:

Це правда, що марксизм включає бацили тоталітаризму (хоч він включає теж і ліберальні елементи, що про них Краснов чомусь благословенно не знає). Але тоді, як це так сталося, що ця доктрина, народжена в Західній Європі, ні разу не привела там, у своїй батьківщині, до тоталітаризму? Чому "Комуністичний маніфест" не витворив комуністичної тиранії в Німеччині, в країні, що її мовою він був писаний? Як пояснити цілковито нереволюційний вплив "Капіталу" в Англії, де він був задуманий, написаний і опублікований? Чому це якраз Росія, з-поміж усіх інших місць, країна, яка серед великих потуг 19 ст. була найменш "капіталістичною" і до якої найменше можна було застосувати теорії Маркса, піддалася цій революційній евангелії? Моєю відповіддю на ці питання є, що ідеї самі ще не породжують великих політичних і соціальних змін, але в найліпшому разі до них заохочують, тобто що вони приносять наслідки там, де для цього є догідний клімат і земля (ст. 74).

Пайпс намагається зрозуміти Краснова і йому подібних та шкодує їх:

Я співчуваю панові Краснову в його скруті: дуже важко для когось, хто глибоко любить свою батьківщину, бути свідком її жажливої поведінки, і природно шукати виходу з цієї емоціональної скрути в псевдовиясненнях. Але не є прислугою для Росії винуватити за всі її страждання, що їх вона сама пережила і накинула іншим від 1917 р., козла відпущення — німецького письменника, який уже давно не живе. Можна собі уявити, як був би сміявся весь світ, якби німецькі антинацисти спробували "пояснити" жахіття нацизму виключно нищівним впливом Гобіно і Юстона-Стюарта Чемберлейна. На щастя, німецькі політичні мислителі й історики не вдовольнилися такими легкими, гнучкими поясненнями, які, як виглядає,

---

13. Richard Pipes. A Reply, — "Encounter", квітень 1980, ст. 73.

вдоволяють наших російських приятелів, і вони копалися глибше в їхніх пошуках причин трагедії Німеччини. Я не знаю, скільки ще катаклізмів Росія мусить пережити, заки вона ступить на шлях мирнішого й нормальнішого розвитку: тут поступ міряється не мільйонами вбитих і жертв, але мільйонами розумів, просвічених і навернених передусім до ідеї права, як регулятора людських відносин (ст. 75).

Ще раніше, призадумуючися над дальшою долею Росії, Пайпс висловлює серйозні побоювання за дальший шлях російського народу і горе, що його той може спричинити собі і світові. Він зокрема не бачить тепер у російському політикумі серйозних спроб, які йшли б до переоцінки фальшивих дотепер засновків російської історіософії і політичної думки та осмислювали б імперіяльно-шовіністичні первні російської політики протягом століть. І він із сумом стверджує:

Ніщо, крім великого катаклізму, який показав би, поза всяким сумнівом, що імпульси закорінені в її [Росії] історії, втратили свою важність, не могло вплинути на загальне світосприймання російської нації і змінити її так, як програш німців і японців спричинив те, що вони відвернулися від диктатури, чи як нацистське винищування спричинилося до того, що євреї закинули свій традиційний пацифізм. Поки цього не сталося, ігнорувати історичні традиції Росії можна лише з величезним ризиком (ст. 72).

Усім тут сказаним не збираємося, за "системою" Солженіцина, а *contrario*, твердити, що писання Маркса, Енгельса та інших клясиків марксизму не мали взагалі жадного впливу на формування сучасної радянської дійсности. Потрібна аналіза того, що являє собою, власне, сучасна ідеологія кремлівської верхівки і цілої керівної кляси, чи, як її називають, номенклятури. Щоправда, свого часу Андрій Сінявський писав, що "над нами [росіянами] панує не ідеологія, але фразеологія",¹⁴ але й у такому випадку треба сказати, що становить ця фразеологія. Як відомо, Маркс і Енгельс уважали свої писання за наукову теорію з виразно визначеними тезами. Хоч є певні різниці між їхніми першими, "молодими" творами і пізнішими, "підстаркуватими", вони творять певну суцільність, яка, критикуючи клясичну капіталістичну систему, проектує такий, а не інший суспільний устрій і таку, а не іншу філософію буття. В такому сенсі радянський "марксизм-ленінізм", чи просто російський комунізм, не є марксизмом. Ні поодинокі вирвані з цілоти і звичайно перекручені концепти й цитати, ні зумовлені стратегією і тактикою політичні пропагандивні гасла і звороти керівної верхівки, з "філософічною" неграмотною підбудовою всяких суслівих і зім'янутих, не мають

---

14. Андрей Синавский. В ночь после битвы, — "Синтаксис" (Париж), 3, 1979, ст. 44.

нічого спільного з науковою теорією.

Можна підходити до марксизму теж і по-буквоїдськи, про що, напр., згадує Возленський історик і філософ, колишній професор університету ім. Люмумби в Москві, секретар Комісії з питань роззброєння при АН СРСР, віцепрезидент Історичної комісії СРСР-ДДР (Східня Німеччина), людина, яка до виїзду закордон в 1972 р. тісно обтиралася об кремлівську верхівку в самому ЦК. Він пише, що можна вважати, що "марксизмом є все те, що написали Маркс і Енгельс протягом свого життя, від шкільного зшитка до заповіту, включно навіть з їхніми заувагами й закресленнями в книжках, що вони їх читали". "Але навіть у цьому сенсі", — веде далі Возленський, —

ідеологія номенклатури не є марксистською. Щоправда, ця ідеологія щедро користується цитатами з творів Маркса і Енгельса, марксистськими термінами і поодинокими тезами Маркса, що їх можна використати для своїх пропагандивних потреб. Але водночас номенклатура замовчує ряд наукових марксистських положень, деякі твори Маркса взагалі суворо заборонені, як напр. «Історія таємної дипломатії 18 ст.», в якій Маркс пише критично про історію Росії.¹⁵

І далі: "В протизвагу до марксизму — лєнінізм не є теорією чи гіпотезою. Це є стратегія і тактика захоплення влади під марксистськими гаслами. Лєнінізм ближчий номенклатурній класі, ніж марксизм. Але й лєнінізм є вже так само її минувшиною, поскільки владу вже здобуто" (ст. 409).

На нашу думку, сучасна ідеологія керівної верхівки — це просто кожночасно достосовувана до умов і потреб стратегія і практика вдержання, закріплення і поширення влади, під певними марксистськими гаслами, з одного боку, і в оперті на традиційні російські імперіяльні елементи — з другого. І саме це останнє — російський імперіяльний політикум, а не марксистська подіржавлена і погнута шаралупка визначає суть СРСР як нової Російської імперії.

Виникає самозрозуміле питання: що на ділі криється за неспокоєм і побуюванням Солженіцина, Краснова і їм подібних? Виглядає, що склався на це ряд причин.

Перша з них — це, мабуть, таки усвідомлення в відповідних російських колах потенціальної сили України і інших неросійських народів СРСР, які попри ввесь русифікаційний тиск (а часто якраз і через нього) виразно змагають до власної державности й незалежности, що означає провал і розвал усяких імперіяльних російських структур. Імперіялістично-шовіністичні російські кола

---

15. Michael Voslensky. Nomenklatura, Die herrschende Klasse der Sowjetunion. Відень-Мюнхен-Цюрих-Інсбрук (Fritz Molden), 1980, ст. 408.

здають собі щораз більше справу з того, що всякі їхні федераційні, конфедераційні і т. п. концепції збереження Російської імперії в майбутньому вже сьогодні скраховали і їх нікому не відновити.

Інша причина, це — ознайомлення Заходу і усвідомлення ним більшою мірою, ніж будь-коли останнім часом, визвольних рухів і боротьби поодиноких народів СРСР, їхнього виразно антиімперіалістичного спрямування, та визнання за тими рухами і народами більшої, ніж дотепер, питомої ваги й ролі в сучасному і майбутньому історичному процесі на тих теренах. Сталося це в основному завдяки самвидавній діяльності різного роду в останніх двох десятиліттях і програмовій співзвучності цих визвольних процесів з такими ж поступовими ідеями в світовому засязі (правозахисний рух, національне визволення, соціальний поступ, антитоталітаризм, демократизм і т. п.). Це зовсім не значить, що Захід уже готовий на практиці допомагати чи збирається "визволяти" неросійські народи та розбивати Російську імперію. До цього ще дуже далеко, якщо взагалі це тепер реальне. Але попри дальшу домінантну позицію Росії в західній науці і політиці, — Росії як унікального силового фактора в сучасному і майбутньому, є вже усвідомлення і зареєстрування інших, неросійських факторів, які принайменше стають об'єктами зацікавлення, студій і альтернативних комбінацій. Було б великою помилкою, якщо ми і інші неросійські народи повірили Солженіцинові і Краснову, що на Заході вже, дійсно, російська імперіяльна карта зовсім бита і Захід, осмисливши, що джерело сучасного радянського імперіалізму і експансіонізму — в самих росіянах, поставив на розбиття Російської імперії всяких мастей. До цього ще далеко, і пригадаймо, що ще тому кілька років навіть Радянський Союз розглядало як міжнародний чинник стабілізації на тих теренах, — у відомій концепції Зонненфельда, впливового дорадника президента США Форда. Великопростірні концепції, а серед них усякі федераційні і конфедераційні схеми на Сході Європи, і зокрема на сьогоднішній радянській території не втратили аж ніяк ще своєї принади, і їм не бракує вболівальників і поборників ані серед росіян, ні серед західних експертів в наукових і політичних установах та дипломатичних службах.

Є ще інша причина нервовості Солженіцина і Краснова: це — поява серед самих росіян певних кіл, які усвідомили собі, що імперіалізм це біда і нещастя й для самих росіян і що для добра російського народу треба позбутися всякого імперіалізму та спільно з іншими народами боротися за національне і соціальне визволення всіх націй. Що зокрема нервує в даному випадку Солженіцина та його однодумців, це те, що ці кола готові визнати вину росіян за всі нещастя й жахіття, що їх приніс російський імперіалізм різних мастей для інших народів і для них самих. Це ж бо зовсім не вкладається в схему "святої Росії", завжди величній,

гуманної, містичної і "розумом неохопної", а одночасно "розтерзаної", "печальної" і "страждущої"... Адже для Солженіцина і однодумців усі завоювання і пограбування чужих територій це ніщо інше, як у найгіршому разі забезпечення кінцевих власних оборонних позицій. Маємо тут справу з якимсь дивним великодержавним, шовіністичним інстинктом, який не лише жене росіян від віків на постійні підбої інших народів, але ще й зацепив у них переконання, що вони це роблять виправдано, для власної оборони. Вони з такою послідовністю й зухвалістю просувають цю лінію в своїй зовнішній політиці, що зуміли в цьому переконати теж і багато людей на Заході.

Не можна теж недоцінювати величезної ваги, якої за інерцією надається й далі всяким широкорегіональним концепціям як чинникові стабілізації. Пам'ятаймо, що сама тепер скрахована концепція розрядки була розрахована на те, щоб втягнувши СРСР у торговельно-кредитові і технологічно-економічні зв'язки з Заходом, переформувати його на нормального члена міжнародної спільноти та скріпити внутрішні "лібералізаційні" процеси в Радянському Союзі, що гарантували б мирну поведінку Кремлю.

Поминаючи Китай, на Заході у впливових політичних і фінансових колах не виявляються чинники, заінтересовані в розбитті СРСР. Комплекс страху перед усякою "балканізацією" ще не зовсім вивітрився з бюр Стейт Департаментів, Форін Оффісів і Ке Д'Орсеів... Крах розрядки, нова експансія СРСР в Африці, Азії і зокрема політика кліщів в районі Перської затоки і окупація Афганістану, використання Кремлем розрядки для поповнення, модернізації та збільшення своїх конвенційних, морських і нуклеарних збройних сил збіглися з усвідомленням на Заході того, що він має справу з російським, традиційним імперіялізмом, який аж ніяк не зрікається своїх світових плянів. Це сприяло і сприяє дальшій переорієнтації в різних колах Заходу і посилює "інтелектуальний фермент", який шукає нових альтернатив і концептувань теж у справі неросійських народів СРСР, передусім як породжувача внутрішніх процесів і змін у Радянському Союзі, які сприяли б його лібералізації та демократизації, а щонайменше гальмували б експансивізм Москви.

На тлі такого стану "ферментації" по всяких "радянських десках" нам і іншим неросійським народам треба докласти всіх зусиль, щоб посилити і прискіпити цей процес "концепційного шумування" і переорієнтації на нашу користь, згідно з нашою програмою перебудови Російської імперії на незалежні держави. Це з одного боку. А з другого: наші зусилля повинні одночасно йти в напрямі знайдення співпраці з тими російськими колами, які засуджують всякий російський імперіялізм та на ділі (а не на

словах) визнають принцип самовизначення і національної незалежності неросійських народів. Ми повинні робити все від нас залежне, щоб ці сили в російському політикумі зростали і міцніли та здобули вирішальний вплив на дальше формування російської національної, антирежимної політики.

Такі є "об'єктивні" політичні причини занепокоєння в Солженіцина і його однодумців. Але є ще й інші, глибші, чи пак "суб'єктивні", ментально-психологічні причини. Вони сягають всіх ширин і глибин моральної й політичної філософії Солженіцина і "солженіцинів" та стають зрозумілими й наявними щойно в сукупності з його іншими писаннями й проголошеннями. Тут уже маємо справу не лише з обороною неослов'янофільської концепції "вічної, святої Росії" і авторитаризму, але й з виразним, гострим моральним протиставленням їх усьому тому на Заході, що їх заперечує чи тільки з ними не узгоджується: насамперед, усякому "західництву", з його лібералізмом, демократією і т. д. (найгіршим "втіленням" його є зокрема марксизм). На тлі глибокої політичної, суспільної і світоглядної кризи сучасної Росії Солженіцин, занепокоєний майбутністю своєї країни, намагається дати нову проєкцію російського політикуму, базовану не на західних принципах правості, компромісу, раціональності і збалансованості суспільних сил, але на своєрідному моральному імперативі, який впливає з його особистої інтерпретації православ'я і традиційної російської національної свідомості.

Він не бачить, що цей його моральний імператив є лише ще одним типовим продуктом російської політичної ментальності: з одного боку, декляративна напушиста мораль і візія на моралі збудованого майбутнього, а з іншого тверде бажання вдержати вже здобуті політичні імперіяльні "реалітети".

Хтось з росіян назвав уже Солженіцина своєрідним російським Хомейні, і, можливо, певні паралелі можна б провести. Справа однак не лише в тому, що православ'я віками було знряддям у руках імперіяльної і репресійної політики (і в офіційній формі залишилося ним по сьогодні), але що воно не може бути такою всеохопною системою і релігійних, і етичних, і політичних, і державно-устроєвих, і навіть суспільно-економічних вартостей, постулатів і настанов, якою є іслам. Навіть якби Солженіцин і хотів поставити православ'я в основу свого авторитарного ладу (чи "нової правої"), то йому довелося б переробляти і "доробляти" православ'я... А взагалі всякі намагання "оправославлювати" політику є так само небезпечні і ризиковні — і для політика і для православ'я, — як і політизування православ'я. А тому краще було б і для російської політики і для самого Солженіцина, якби він залишався великим письменником і не втручався в політику. — Ані

православ'я, ні спертій на нього його "моральний імператив" не можуть заступити і не заступлять пекучої потреби повної переорієнтації російської політичної думки і практики в напрямі їхнього повного розриву з дотеперішніми традиційними, імперіялістичними, шовіністичними і світового масштабу схемами. Без цього Росія не зміниться...

ПІСЛЯ АНКЕТИ «СУЧАСНОСТІ» ПРО НАЙВАЖЛИВІШІ ПРОБЛЕМИ НАЦІО- НАЛЬНОГО ПИТАННЯ В СРСР

Вадим Белоцерковський

Такими проблемами в нашій анкеті уявляються мені питання першого розділу ("Аналіза") та питання про бажаність і методи відокремлення від СРСР. Як показують дискусії, од відповіді на ці запитання залежить як мінімум одвертість та міра співпраці неросійських дисидентів з росіянами. Питання ці відіграють роль лакмусового папірця для виявлення прихованих і неусвідомлених імперських, великоросійських настроїв. Спробую це пояснити методом вчуднення.

Питання перше: "Чи відповідальний російський народ за національне гноблення (і дискримінацію) інших народів?"

Багато хто відповідає: не відповідальний (або — відповідальна лише КПРС) тощо. Дехто з добрих намірів: їм здається, що таким чином вони зменшують ворожість до російського народу. (Мовиться, зрозуміло, про моральну відповідальність і добровільну, "екзистенціональну").

Спробуємо уявити собі: Німеччина перемогла в Другій світовій війні й окупувала Росію. Минули роки, нацизм почав старітися, з'явилися німецькі дисиденти, і ми питаємо, чи відповідальний на їхню думку німецький народ. І одержуємо відповідь: "Ні, не відповідальний!" Або: "Відповідальна лише НСРПН" (Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини) тощо. А інші німці нам суворо дорікають: "Так питання й ставити не можна! Жаден народ ніколи не був відповідальний..." і т. д. Це, мовляв, навіть расизмом тхне!

Не тяжко уявити собі, як нам було б приємно й легко співпрацювати з такими німецькими дисидентами!

Передбачаю заперечення: широкі верстви російського народу опиралися більшовизмові. Проте далеко й не всі німці добровільно

Порядком обговорення містимо коментар одного з організаторів анкети про національне питання в СРСР на відповіді, що їх дістала "Сучасність". Загальний коментар обох упорядників, сама анкета й вибрані відповіді на неї були вміщені в ч. 11 журналу ц. р.

прийняли нацизм. Згадаймо й вибори 1933-ого року (і обставини напередодні — страшна криза з колосальним безробіттям), і масові репресії проти соціал-демократів, комуністів, профспілкових працівників тощо. Не забудьмо й про те, що Гітлер успадкував сильний, незруйнований державний і поліцейний апарат, а народ не був озброєний (як у Росії, що з війни потрапила в "смутні" часи 1917-21 рр.). Одначе це не може бути виправданням того факту, що згодом переважна частина німців на совість працювала й воювала за створення імперії.

Правда, чимала частина російського народу повставала й протестувала проти багатьох речей: проти Берестейського миру, продрозверстки, ліквідації профспілок, гонінь на релігію, колективізації тощо. Але хто з росіян опирався чи принаймні протестував проти захоплення більшовиками (під гаслом інтернаціоналізму й свободи самовизначення!) неросійських територій колишньої царської Росії-Імперії? А білий рух узагалі чинив опір під гаслом "Єдиної й неділимої"!...

Питання 2: "Чи пригноблений національно російський народ?"

Часто доводиться чути, читати: звичайно, пригноблений, і навіть більше, ніж усі. Тому що російська культура придушється, спотворюється й утинається владою, яка своєю природою не російська, а безнаціональна. Але тут напрохується низка запитань. А за царату російська культура не страждала, хай і меншою мірою? А чи панівна верства з німецьким клином (культурою) в царській родині та дворянстві та з французькою мовою вельможного панства була менш "безнаціональна", ніж теперішнє російсько-радянське панство? І чи панування держави над церквою не завдавало шкоди релігії?

Або нацисти — чи вони також не спотворювали і не втинали німецьку культуру? А теперішні хомейністи теж подарунок для іранської культури? Так що ж, виходить, що росіяни за царату і німці за нацизму зазнавали національного гноблення (а іранці — тепер)? Звичайно, якщо розширювати до абсурду поняття національного гноблення й втрат, то можна сказати, що будь-який авторитарний режим антинаціональний. І що жорстокіший такий режим, то більше він антинаціональний. Але якраз авторитарний режим накидати своєму народові рука не здригнеться в російських націоналістів!

Питання 3: "Хто перебуває в гірших соціально-економічних умовах...?"

І тут часто доводиться чути, що найгірше російському народові або (в кращому випадку) усім, мовляв, однаково погано; а інші відмагаються тим, що потрібні спеціальні дослідження, статистика тощо. Але невже потрібне дослідження, щоб з певністю сказати, що принаймні виселеним народам, а також народам Півночі й Сибіру, що вимирають, живеться напевне гірше, ніж росіянам? Проте ніхто з тих, хто співчуває російському народові як такому, що найбільше бідує, ніколи й не згадає про ці народи. Чи це не народи?

Окрім цього, життєвий рівень розуміється гранично вузько, як для дикунів, — ототожнюється з рівнем матеріально-харчового та речового забезпечення. Алеж перша річ для сучасної людини — це можливість мати цікаву працю. А де таких можливостей більше, без досліджень ніяк не можна визначити? Чи ж нам не відомо, що в РРФСР зосереджена переважна частина науково-дослідних і гуманітарних установ та інститутів, а також складної сучасної промисловости? І чи ми не знаємо, що тепер в мусулманських республіках і районах взагалі зростає безробіття, — а що означає бути безробітним в СРСР? І також без досліджень ми знаємо, що там, де більше промисловости й науки, там більше й краще будують житла. А це друге важливістю питання життєвого рівня в СРСР. Потім іде, напевне, рівень освіти й медичного обслуговування. Де він вищий і говорити нема потреби. Щодо освіти, то треба не забувати, що росіянам ніде не доводиться вчитися, скажімо, за українськими чи татарськими підручниками! І єдині росіяни можуть усюди в СРСР і говорити рідною мовою, і дітей навчати в російських школах. Чи це не належить до життєвого рівня сучасної людини?

А де вже дійсно потрібне спеціальне дослідження й чесна статистика, так це для визначення рівня "грошового, харчового й речового забезпечення". І статистика може дати тут найнесподіваніші результати! Особливо, якщо не забувати, що відсоток сільського населення серед росіян найнижчий в СРСР — уже тепер коло 20%. Той, хто говорить про дійсно тяжке становище російського села, забуває, що і в "національно непригноблений" царській Росії сільське населення також жило гірше, ніж на *плодючих* неросійських землях. Але селянство становило тоді коло 80% населення Росії!

Винятком майже в усьому є три маленькі прибалтицькі республіки, життєвий рівень яких, без сумніву, найвищий в СРСР. Але й тут треба брати до уваги, що прибалти мають право включити в соціально-економічні умови, в яких вони перебувають, і практику виселення, і заміни корінного населення в їхніх республіках, спрямовану на розмірну швидку ліквідацію прибалтицьких народів. Ця обставина одразу ставить і прибалтицькі народи в гірше проти російського народу становище.

Міт про те, що російський народ зазнає національногогноблення і живе гірше за всіх в СРСР, зручний, звичайно, для звільнення від почуття відповідальности або для обґрунтування прихованих імперських намірів, точніше — звичок. Однак тим, хто бездумно повторює той міт або наполягає на ньому, маючи добрі наміри зменшити таким чином заздрість і неприязнь до росіян, тим варто задуматися над словами визначного литовського дисидента Бориса Ґаяваска про Сахарова: "Я вперше не побачив у росіянинові окупанта!"

"Уперше" — це, напевне, деяке полемічне перебільшення, а все ж! Згадаймо в зв'язку з цим, що писав Сахаров з питання, яке нас цікавить,

у відповіді на "Лист вождям" Солженіцина:

"Тривогу й почуття невдоволення викликає те, що Солженіцин особливо відзначає страждання й жертви саме російського народу... Адже всі ми знаємо, що жахи громадянської війни, розкуркулювання, голоду, терору, вітчизняної війни, нечуваних в історії антинародних жорстоких репресій мільйонів, що повернулися з полону, переслідування вірних — що все це цілком однаковою мірою стосувалося і до російських і до неросійських підданих радянської держави. А такі акції, як примусова депортація-геноцид, як боротьба з національно-визвольними рухами, придушення національної культури — це все переважно привілей якраз неросіян. А сьогодні ми довідуємось, що всі школярі Узбекистану багато місяців щорічно змушені проводити замість навчання на бавовняних плянтаціях і мало не всі хворі від вдихання гербицидів (Про лист Олександра Солженіцина «До вождів Радянського Союзу»").

Не тяжко після цього зрозуміти, чому Гаявскас не побачив у Сахарові окупанта!

ПИТАННЯ ПРО БАЖАНІСТЬ ВІДОКРЕМЛЕННЯ ТА ЙОГО МЕТОДИ

Сьогодні мало хто наважиться одверто відкидати право на відокремлення народів СРСР від Росії, але, коли російський дисидент дивиться на можливість відокремлення як на біду, а то й як на погибель для Росії, то, зрозуміло, в неросійських дисидентів виникає підозра, що дай такому владу і він докладе всіх зусиль, щоб національні права й далі красувалися лише на папері.

Ще згубнішою для співпраці з неросійськими дисидентами здається вимога *попередньо* провести референдум з питання про відокремлення. Ми, мовляв, не проти відокремлення, але треба *спочатку* лишень спитати, довідатися, чи справді хочуть ті чи ті народи відокремитися!

"Спочатку" — тобто до відокремлення, а отже й до виводу московської адміністрації й війська!

Вимогу попереднього референдуму можна пояснити, — в кращому разі, — нездатністю поставити себе на місце неросійських народів, уявити над собою постійну опіку й керівництво іншого народу. Цікаво, що самим російським націоналістам не байдуже навіть те, що, за чутками, у Брежнева дружина — єврейка і що сам він, подекують, походить з українських болгар (!) і що взагалі, мовляв, у ЦК КПРС переважають нині українці, нехай і зрусифіковані.

Сподіватися, що на референдумі якийнебудь народ може (при відсутності тиску й фальсифікації) висловитися проти відокремлення — все одно, що, скажімо, надіятися, що котрась родина не схоче виїхати з ко-

мунального помешкання при можливості жити в окремій квартирі. Навіть за найкращих перед тим узаєминах з родиною господаря (що володіє всім помешканням), чого не скажеш ні про минуле, ні про теперішнє "комунальне" існування народів СРСР!

Історія ХХ століття дає на це, здавалося б, досить багато яскравих ілюстрацій. Але, вочевидь, російські націоналісти, які вимагають попереднього референдуму, цинічно сподіваються — нишком, — що процес русифікації і депортації корінного населення щонайменше в "братніх" слов'янських народів, зайшов настільки далеко, що національна самосвідомість виявиться в них досить слабкою (завдяки "проклятій" радянській владі!).

Можливо, що вони й матимуть рацію, особливо, коли радянська влада протримається ще довго! І їхні погляди сприятимуть цьому доволі, бо в більшості теперішніх неросійських дисидентів, ще не позбавлених національної самосвідомости, вони викликають недовір'я (якщо не гірше) до всіх російських дисидентів і послаблюють співпрацю.

Протокол порозуміння між урядовою комісією і заводським крайовим комітетом 31 серпня 1980 року в Гданській верфі

Державна комісія і Міжзаводський страйковий комітет, обговоривши 21 вимогу колективів Вибжежа, що страйкують, дійшли до таких висновків: в справі першої точки, яка звучить: "Визнання незалежних від партії і працедавців вільних профспілок, згідно з Конвенцією ч. 87 Міжнародної організації праці про незалежність спілок, яку ратифікувала Польська Народна Республіка", встановлено:

1. Діяльність профспілок у ПНР не задовольнила надій і сподівань трудящих. Визнається за доцільне покликання нових самоуправних профспілок, які були б справжніми репрезентантами працівної класи. Не ставиться під сумнів кожному права залишатися в дотеперішніх спілках, а в майбутньому можна бачити можливість нав'язати співпрацю між спілками.

2. Міжзаводський страйковий комітет, засновуючи нові незалежні, самоуправні профспілки, стверджує, що вони будуть дотримуватися засад, визначених конституцією ПНР. Нові профспілки будуть боронити громадські і матеріальні інтереси працівників і не мають наміру виконувати ролю політичної партії. Вони визнають принципи суспільної власності на засоби продукції, що є основою теперішнього соціалістичного ладу в Польщі. Визнаючи, що Польська об'єднана робітничка партія виконує провідну ролу в державі, і не підриваючи встановленої системи міжнародних союзів, вони мають на меті запевнити людям праці відповідні засоби контролю, вислів думки і оборону власних інтересів.

Урядова комісія стверджує, що уряд забезпечить і запевнить повне

У жовтневому числі "Сучасности" ц. р. була вміщена "Хартія робітничих прав" — програма вимог польського робітництва (1979). В наслідок страйкової хвилі липня — серпня польське робітництво домоглося великих поступок від уряду, поступок, що виходять поза межі суто технічних і вузько станових питань. Містимо витяги з угоди між страйковим комітетом і урядовою комісією, підписаної головою страйкового комітету Лехом Валенсою, двома його заступниками й п'ятнадцятьма членами комітету з одного боку, віцепрезидентом Ради міністрів, членом секретаріату Центрального комітету Польської об'єднаної робітничої партії, головою Ради гданського воевідства і гданським воеводою, з другого. Порівнявши два тексти, читач легко побачить зміни в характері й обсязі вимог польського робітництва, що сталися протягом одного року. — *Ред.*

пошанування незалежності і самоуправності нових профспілок в організаційній структурі, як і в діяльності на всіх щаблях їхньої праці. Уряд забезпечить новим спілкам можливість виконувати підставові функції в галузі оборони робітничих інтересів, здійснення потреб трудящих — матеріальних, громадських і культурних. Рівночасно [уряд] гарантує, що нових профспілок не будуть дискримінувати.

3. Заснування і діяльність незалежних самоуправних профспілок згідні з ратифікованою Польщею Конвенцією Міжнародної організації праці ч. 87 — про свободу спілок і про охорону права творити спілки, а також ч. 98 — про право об'єднуватися і провадити колективно переговори. Розмах спілкової і робітничої репрезентації буде вимагати відповідних законодавчих змін. У зв'язку з тим, уряд зобов'язується проявити законодавчу ініціативу в тому, що стосується зокрема до закону про профспілки, закону про самоуправу робітників, Кодексу праці.

4. Засновані страйкові комітети матимуть змогу перетворитися на заводські органи репрезентації трудящих, такі як: робітничі комітети, комітети працівників, робітничі ради, або на засновницькі комітети нових самоуправних профспілок. Міжзаводський страйковий комітет як комітет-засновник тих спілок має свободу вибрати форму однієї спілки або об'єднання в межах Вибжежа*.

Засновницькі комітети будуть існувати до статутних виборів нових органів.

Уряд зобов'язується створити умови для реєстрації нових профспілок поза реєстром Центральної ради професійних спілок.

5. Нові профспілки повинні мати справжню можливість публічно висловлювати свою думку в основних справах, що визначають умови життя людей праці: принципи розподілу національного прибутку на споживання і на нагромадження, розподіл фонду суспільного споживання на різні цілі (охорона здоров'я, освіта, культура), основні засади винагороди і напрямні політики зарплат і зокрема засади автоматичної зміни платень в умовах інфляції, багаторічних економічних плянів, напрями капіталовкладання, а також зміни цін. Уряд зобов'язується створити умови для виконання цих функцій.

6. Міжзаводський комітет покличе до життя центр соціально-професійної праці, завданням якого повинна бути об'єктивна аналіза стану робітників, побутових умов людей праці і способів репрезентації інтересів трудящих. Цей центр буде теж провадити експертизи в царині індексу зарплат і цін, та буде рекомендувати форми винагороди. Цей центр буде публікувати наслідки своїх дослідів. Крім того нові спілки будуть мати свої видавництва. [...]

---

*Польські області (воєвідства), що прилягають до Балтицького моря. — Ред.

У справі третьої точки, яка звучить: "Додержуватися гарантованих конституцією ПНР свободи слова, друку і преси, а тим самим не застосовувати репресій супроти незалежних видавництв, а також зробити доступними засоби інформації для людей усіх віросповідань", усталено:

1. Протягом трьох місяців уряд подасть до сейму проєкт закону про контроль преси, публікацій і видовищ, що спиратиметься на подальші засади: Цензура повинна боронити інтереси держави. Це означає збереження державних і господарських таємниць, обсяг яких ближче окреслять правні приписи, а також охоплює справи державної безпеки і важливих міжнародних інтересів, охорону релігійних почувань, як також почувань осіб безвірних, а так само внеможливлення поширювати морально шкідливі писання. Проєкт закону має також охоплювати право оскаржувати рішення органів контролю преси, публікацій і видовищ до Найвищого адміністративного суду. Цей закон буде запроваджений порядком оновлення Процесуального адміністративного кодексу.

2. Користування засобами масової інформації для віросповідних громад у сфері їх релігійної діяльності буде здійснене шляхом узгодження проблем істотного і організаційного характеру між державними органами і зацікавленими віросповідними громадами. Уряд забезпечить радіопересилання недільних Богослужб у межах узгодження подробиць із Єпископатом. [...]

У справі четвертої точки, яка звучить: "А) Повернути попередні права: — особам, звільненим з праці після страйків у 1970 і 1976 роках — студентам, звільненим з навчальних закладів за переконання. Б) Звільнити всіх політв'язнів (між ними: Едмунда Задрожинського, Яна Козловського і Марка Козловського). В) Скасувати репресії за переконання" устанавлено:

А. Негайно перевірити справи звільнення з праці після страйків у 1970 і 1976 роках у всіх зголошених випадках і в разі ствердження несправедливості, негайно, якщо зацікавлені бажатимуть собі цього, повернути їм їхню роботу, враховуючи набуті в міжчасі кваліфікації.

Те саме застосовуватиметься в справах виключених студентів.

Б. Справу осіб, названих у точці Б), передається до розгляду міністрові юстиції, який на протязі двох тижнів відповідно скерує справу; у випадку коли названі особи є в ув'язненні — відбування покарання переривається до часу закінчення процесу. [...]

Г. Повністю триматися свободи вислову переконань у публічному і професійному житті.

У справі п'ятої точки, яка звучить: "Повідомити засобами масової інформації про заснування Міжзаводського страйкового комітету і проголосити його вимоги" встановлено: цей постулат буде здійснений доведенням цього протоколу до публічного відома через засоби масової інформації в усій країні.

У справі шостої точки, яка звучить: "Розпочати практичну діяль-

ність, яка вивела б країну з ситуації кризи: а) доводячи до публічного відома точні інформації про соціально-економічну ситуацію, б) даючи можливість усім середовищам і суспільним верствам брати участь у дискусії над програмою реформ”, — установлено:

Конче треба помітно прискорити працю над господарською реформою. Уряд визначить і проголосить протягом найближчих місяців головні основи цієї реформи. Треба створити умови для широкої і публічної дискусії над реформою. Профспілки зокрема повинні брати участь у роботі над законами про соціалістичні економічні організації і про самоуправу робітників. [...]

Міжзаводський страйковий комітет поза тим жадає:

— створення тривалих перспектив для розвитку родинних селянських господарств — основи польського хліборобства,

— зрівняння секторів хліборобства в доступі до всіх засобів продукції, включно з землею,

— створення умов для відродження самоуправи сіл. [...]

Підвишки платень [робітникам] будуть провадитись поступово для всіх груп працівників, а передусім найнижче оплачуваних. Узгіднено як принцип, що зарплати будуть підвищувані в окремих підприємствах і галузях. Підвишки є і будуть здійснювані, враховуючи особливості професій і галузей, — в основному на один тарифний ступінь, або відповідно збільшуючи інші елементи платень чи змінюючи кваліфікаційну групу. Працівникам закладів розумової праці — піднесення зарплат буде рівнозначне з піднесенням кваліфікації на один ступінь. [...]

У справі точок: десятої, яка звучить: ”У повному обсязі забезпечити постачання внутрішньому ринкові споживчих товарів, а експортувати тільки надвишки”, одинадцятої, яка звучить: ”Скасувати комерційні ціни і продаж за девізи в т. зв. внутрішньому експорті”, тринадцятої, яка звучить: ”Впровадити карткову систему на м’ясо й м’ясні вироби” (до часу налагодження ситуації на ринку), — встановлено, що до 31 грудня 1980 року постачання м’яса для населення покращає в наслідок м. ін. збільшення оплат сільськогосподарської продукції, обмеження експорту до доконечного мінімуму і додаткового імпорту м’яса. У тому ж реченні буде рекомендована програма поліпшення постачання населенню м’яса, при чому буде взята до уваги можливість запровадження карткової системи.

Узгіднено, що в крамницях ”Певексу” не будуть продавати дефіцитових товарів загального вжитку польської продукції. Про ухвалені постанови і заходи в справі забезпечення ринку, громадськість буде повідомлена до кінця року. [...]

У справі точки двадцять першої, яка звучить: ”Установити всі суботи вільні від праці”, встановлено:

До 31 грудня 1980 року будуть опрацьовані й рекомендовані основи і засади для здійснення програм введення вільних платних субот. [...]

З польської переклала Н. І.

«Ідіотизм», що був поезією

Семенко, Михайль. ВИБРАНІ ТВОРИ. AUSGEWÄHLTE WERKE.
Herausgegeben von L. Kriger. Erster Band. Würzburg (Jal-Reprint),
1979 [Редактор Л. Крігер. Вюрцбург, 1979], 256 ст.

Хай той юний живе, що руйнує, буде:
Синьоокий, розхристаний варвар.

О. Бургардт. "На переломі"

Вже понад пів століття в українському літературознавстві (на Україні і поза її межами) панує вперта думка, що Михайль Семенко — фундатор українського футуризму — людина примітивна, а його поезія (включно з його рухом) це — щось на зразок бандитизму замість культурної діяльності. Саме такого погляду були в 1914 році, коли вперше з'явилася Семенкова футуристична поезія (збірки "Дерзання" і "Кверофутуризм"), критики з "Української хати" М. Сріблянський (М. Шаповал) і М. Євшан. Наступні генерації критиків і істориків літератури висловлювалися лагідніше і пристойніше (хоч не завжди) про Семенка, але в суті речі їхня оцінка поета не мінялася.¹ З дуже нечисленними винятками, які не вплинули на загальну оцінку Семенкової творчості й діяльності, здавалося, що українська критика вважала гріхом підозрівати Семенка в якомусь бодай малому літературному досягненні. Семенко став для нашої критики головим і популярним прикладом усяких слабкостей. Його згадували (лихим словом) найчастіше тоді, коли була потреба в якомусь негативному порівнянні чи зіставленні. Засіб цей популярний і по сьогоднішній день. Наприклад, пишучи недавно про поезію Юрія Тарнавського, Віталій Кейс робить, en passant, таке твердження про український футуризм і Семенка:

... Тарнавський це один з небагатьох українських поетів, які перейшли межі традиційної версифікації. Бо навіть футуристи, які допускалися всяких "двацтв" у своїй поезії, в основному *лишилися традиціоналістами*. "Понеділок, вівторок, середа, четвер, п'ятниця, субота, неділя" — переклад з російської — *це не модернім, лише витівка. Вони писали доступною мовою Шевченка* [...].²

---

1. Точніше про цю проблему див. Oleh S. Ilnytskyj. Anatomy of a Literary Scandal: Mychajl' Semenko and the Origins of Ukrainian Futurism, — "Harvard Ukrainian Studies", II, 4, грудень 1978 р., ст. 467-471.

2. Юрій Тарнавський. Ось як я видужую. (В-во "Сучасність"), 1978, ст. 5-6. Підкреслив я.

З цими словами важко погодитися. Кейс, як і давніші критики, творить враження, що український футуризм (а тут, зокрема, Семенко) далі за "витівки" на російський зразок не пішов. Це — цілковите спрощення дійсності. Не можна погодитися з Кейсом і тоді, коли він говорить про традиційність футуристичної версифікації чи подібність їхньої мови до Шевченкової. Якщо вже хочемо говорити про традиційність, то треба її шукати радше в таких поглядах, ніж у поетиці і поетичних засобах футуристів.

Стійкість нашої критики в оцінці Семенка, мабуть, треба пояснювати тим, що критики в суті речі його не знали і навіть не були надто зацікавлені його пізнати. Для критичних потреб вона задовольнялася тією необ'єктивною і полемічною оцінкою його творчості, яка встановилася ще перед революцією і в двадцяті роки. Пригадаймо собі, що, крім кількох віршів, які з'явилися в різних антологіях і збірниках, Семенкова творчість бачила світ останній раз десь 1933 року. Отже й не диво, що досі панує інерція старих поглядів.

Але є підстави сподіватися, що цьому прикрому станowi вже скоро прийде кінець. Оптимізм наш базується на тому, що минулого року, нарешті, опубліковано збірку вибраних творів Семенка. Ця збірка з'явилася в німецькому видавництві, з російською передмовою. Це дещо несподівано, але в цьому можна також убачати деяку закономірність: годі було сподіватися збірки і реінтерпретації Семенкової творчості від української критики, яка ним не цікавилася і давно втратила на цього поета всяку перспективу. Це видання, а головне передмова Лео Крігера, без сумніву вносять важливу корективу в наш погляд на Семенка і український футуризм і тому його без застереження можна назвати переломовим.

До видання, можна, очевидно, мати деякі малі застереження (головне, технічного характеру), але вони не важливі в порівнянні з його осягами.³ Насамперед, вражає серйозність тону і прихильність Крігера. Після десятиліть лайки на адресу Семенка це само вже становить деяке досягнення. Тоді, як давніша критика переконувала читача, що він не

---

3. Ця збірка містить вірші, писані Семенком між 1910 і 1922 роками. Це точно віддзеркалює хронологію Семенкового "Кобзаря", виданого ним 1924 року в Харкові, з тією різницею, що теперішня збірка не повна, як був "Кобзар", а вибіркова. Половина збірки присвячена довгій статті Крігера, в якій він не тільки докладно характеризує поезію Семенка, але й відтворює в загальних рисах картину його цікавого життя, часто подаючи нові факти і деталі. Крігер робить наголос на Семенковій ліриці, присвячуючи менше уваги його полемічній і публіцистичній поезії. Заслуга Крігера полягає в тому, що він своєю обережною аналізою заперечує стереотипний образ Семенка в українській критиці й успішно показує, що особистість Семенка разом з його поезією складніша й глибша, ніж досі це уявлялось.

Докладніше про це видання говорю в рецензії, що незабаром буде вмішена в Harvard Ukrainian Studies.

знайде в поезії Семенка "ні внутрішньої глибини, ні поважних думок",⁴ Крігер висловлює майже революційне твердження, пишучи, що Семенко "поет глибокий і по суті трагічний" (ст. 31). Можна тільки надіятися, що погляд Крігера стане з часом загально прийнятим і нормальним. Бо, дійсно, перечитуючи цю збірку, трудно повірити, що Семенко ще сьогодні цілком не визнаний поет.

Чим це можна пояснити?

Нам здається, всупереч переконанням типу Кейсових, що Семенкова поезія була досі неприйнята і несприйнятна якраз тому, що вона заперечувала всі українські літературні традиції, себто була надто модерністичною. Таким глибоким, нам здається, було це заперечення, що Семенкова поезія, мабуть, ще не одному сьогоднішньому українському читачеві буде здаватися дикою і незрозумілою. У "Дерзанні", "Кверофутуризмі" і в пізніших своїх численних збірках Семенко свідомо йшов проти прийнятих і домінуючих українських концепцій "поетичного". Не дарма українська критика залюбки говорила про "неорганічність" Семенкових творів в українському літературному процесі, хоч у цьому не було й крихти істини тому, що він, поперше, "органічно" виріс з українського модернізму і що, подруге, вся його діяльність була полемічно скерованою реакцією на українську літературну дійсність. Отже, якщо Семенка обвинувачували в "непоетичності", то з цього не треба було робити висновку, як це дотепер робилося, що він був поганим поетом, а треба визнати, що він писав поезію чужою його читачам поетичною мовою, якої в той час українська публіка не розуміла.

Українська критика (дореволюційна і пореволюційна) знала, що таке футуризм, але психологічно і ідеологічно для неї естетика футуризму залишилася чужою. Наприклад: Павло Филипович, людина, якій не можна закинути незнання літературних явищ, не замислювався над тим, чому Семенко писав так, як він писав, а просто критикував його з панівних тоді позицій модернізму й символізму, обвинувачуючи Семенка в тому, що "бракує йому мелодійности" і що йому "треба дбати про словесну інструментовку"⁵, хоч ані одне ані друге не було метою Семенкової поезії. Інший критик подібним способом атакував Семенка за те, що, мовляв, його вірші "грубо скомпоновані, не граціозні", дозволяючи собі одночасно поставити питання (не вперше і не востаннє в нашій критиці): "хіба то поезія?"⁶ Як бачимо, критика, з

---

4. П. Филипович. Рецензія на збірку М. Семенка "Дев'ять поем". Київ, 1918, — "Книгар" 1919, 18 (лютий) ст. 1148. Пор. післямову Ю. Шереха до книжки: Едвард Стріха. Пародези. Зозендропія. Автоекзекуція. Нью-Йорк, 1955, ст. 264-265, де висловлено майже дослівно такі думки.

5. Книгар 1919, 18, ст. 1149.

6. Л. Бурчак, рецензія на М. Семенко. "Геро кохає". Київ, 1918, — "Книгар" 1919, 18, ст. 1150.

засади, не могла збагнути Семенкової поетики; вона тільки рефлексивно протиставляла їй свої популярні концепції "поетичности".

Познаки цієї літературної консервативности бачимо навіть і на відгуках про творчість Тичини в цей час. Наприклад, Б. Якубський, знову людина не без орієнтації в літературі, захоплено писав про "Соняшні клярнети", але, коли прийшлося заговорити про Тичинині неологізми і формальні іновачії, він міг висловити тільки своє застереження і пригадати публіці, що Тичина наслідує поганий приклад футуризму:

Шукає поет і нових слів, але його неологізми — це давня маніра футуристів і має дуже невелику вартість [...]. Такий спосіб утворення нових слів дуже простий і легкий, а проте нічого не дає ні мові ні поезії [...]. П. Тичина справжній та талановитий поет. Тому ж то, неприємні такі всі друкарські фокуси в його книжці, і непотрібні вони ні читачеві, ні поетові. ⁷

Кілька років пізніше подібне пише Ярослав Гординський про вірш Тичини "На могилі Шевченка":

... Я ніяк не зрозумію, чому автор так покалічив тут слова. Так само я радив би залишити такі нещасливі новотвори, як: "яблуневоцвітно", "розпрозорились" і под., бо це слова надто довгі, немелодійні, тяжкі до вимови і рішуче негарні. Вражіння з таких слів мізерне, їх життя недовговічне, бо їм бракує тривкої життєвої основи в народній мові, що єдина може стати нашим дороговказом у розвитку мови, а найважливіше — такі слова грішать рішуче проти тої мелодійности, яку такими різними способами намагається досягнути українська поезія найновіших часів. ⁸

Консерватизм цих поглядів очевидний (він навіть нагадує дещо погляди Нечуя-Левицького). Цікаво, що в 1914 році Семенка атакували Сріблянський і Євшан майже тими самими словами і за подібні уявні гріхи. Але якщо Тичина вважався в дечому непристойним, непоетичним і немелодійним, то легше зрозуміти нам, чому Семенко мусів бути вже цілковитим поетичним виродком в очах тієї самої критики. Пригадаймо, що Тичину рятувало те, що його поезія втримувала зіставлення з дуже знайомими й шанованими засобами українського модернізму і народної поезії. Ці знайомі засоби були містком між Тичиною та українською публікою. Вони примирювали її (хоч, як бачимо, не зовсім) з його іновачіями; вони робили Тичину "зрозумілим". Семенко в своїй літературній практиці зробив інакше: він спалив усі літературні мости за собою, залишивши між собою і українською публікою велику прірву. В його поезії український читач не знаходив нічого звичного — ні в формальному сенсі ні в ідейному — і тому ця поезія виглядала йому як ідіотизм. У Семенка не було ні містики, ні мелодійности, ні ніжности, ні фолкльорних зворотів, ні палких слів про любов до батьківщини. А ці прикмети, спрощено

7. Книгар 1919, 19, ст. 1223-1225.

8. Ярослав Гординський. Із сучасних історично-літературних розділів. "Літературно-науковий вісник", т. 77, річник 21 (1922), ст. 122.

кажучи, були альфою і омегою української поезії приблизно між 1900 і 1920 роками. Отже, якщо тільки ці прикмети становили "поезію" для українського читача, то, очевидно, Семенко, зі своїми прозаїчними віршами, часто грубою мовою ("Гей, підходьте, гей ви, я хочу дати вам по морді!") мусів бути чимсь іншим, ніж поетом.

Сьогодні нам легше зрозуміти, що Семенко не був "ідіотом" і що поезія його не була невдалою, радше вона була передчасною, себто дійсно футуристичною. Вона не тільки не нав'язувала до жадних тодішніх загальноукраїнських суспільно-культурних вартостей, вона майже на кожному кроці заперечувала їх і глузувала з них. У порівнянні з Тичиною, який зумів своїми іновіаціями зачарувати читача, осягаючи "деавтоматизації" і "учуднення" традиційних і заялжених прийомів і мови модернізму, Семенко своїми багато радикальнішими іновіаціями прямо *відчужив* від себе українську публіку, яка не була готова йти назустріч такій поезії. Чи це означає, що Семенко зробив помилку, пішовши цим радикальним шляхом? Навряд. Припустити таке значить не зрозуміти того, що Семенко як поет і як індивідуальність і не міг піти іншим шляхом. Його поезія була породжена саме його власною відчуженістю від тодішньої української дійсності, і його радикалізм (авангардизм) і це почуття відчуженості були органічно пов'язані. Це добре видно з його майстерного вірша "Дуже щира поезійка" (1914):

Взагалі чого я сюди прибув у Київ?
Місто досить нудне
весною смердять акації
улицями ходить гідко
і не знаєш чи це ти в парк попав
чи десь в селі між чумаків.
Мені не місце тут
я почуваю що зупинивсь
далі ні на йоту не посуваюсь
через два роки вниз піду.
Обстановка мене огрублює
товариство викликає гримаси.
Тікати звідси!
Тікати з Києва!
До живих людей бігти
тонких інтелігентних
що живуть сьогодні
дихають сьогодніем
сьогоднішні
нерви рвуть.
Немає нічого більш прекрасного
як сьогоднішній день —
я не дожену його тут —

кожного дня застаюсь ззаду
тут між своїми.
Геть родичів — у серці моєму
місця немає рідному всьому —
рідним жити буду після 40 літ.
Геть усе що спиняє мене
що шкодить моєму бігові
що душу мою еластичну старить!
Лагідність тягне мене під рельси
благополучіє мене вбиває.
Не хочу слави тут
між своїми де за мішок
сміття та козацького вуса славу дадуть.
Що мені за діло до Києва та родичів
коли про Семенка мусять марсяни знать? ⁹

Читач такої поезії, очевидно, мусить бути приготований змінити свої сподівання від поезії. Тут він не знайде тієї "щирости", яку він звик чути в Шевченка чи Тичини, бо Семенкові чужа та спорідненість з народом, яка була прикметою психології Шевченка і Тичини. Семенкові бракує, можна сказати, тієї етноцентричності, якої конечно треба, якщо поет бачить світ через українську призму. Власне, це тотальне зречення етноцентричного світосприйняття робить поезію Семенка свіжою і радикальним антиподом "патріотичній" і "народницькій" поезії, яка все наново виринала в українській літературі. Це, можна сказати, є Семенків прийом "учуднення" старої теми.

Його відчуженість втілювалася по-різному. З одного боку, він був здатний писати патетично щирі і болісні рядки, в яких він показував свою самотність, як ось: "Поети, не обминайте Семенка", "Мене не знає історія", "Нікому не було зрозумілим навіщо живе Семенко", або як ось у цьому вірші (1926):

ПІСНЯ ТРАМПА

Моїй дочці

Я знаю — як виростеш — будеш питати —
хто таки справді був твій маленький батько —
і може ти й тоді мене не будеш знати —
і може не дійде до тебе про мене згадка.

---

9. Михайль Семенко. Кобзар. Харків, 1925, ст. 101-102.

І може ти мене любить не будеш —
може й тобі я буду незрозумілий і чужий —
може й тоді коло тебе будуть ці самі люди —
і тобі буде неясно — навіщо я жив.

І може тобі про мене розкажуть —
і ти будеш лаяти мене за деякі гріхи —
а зараз мене ніхто не розважить
бо не знаю я — чи будеш — як зараз —
мене любить
ти.

Я не знаю — чи мені довго жить зосталося —
і я не винен, що моя путь важка —
але я знаю, що за оці гріхи
моє життя
змагалося —
і що зараз мене зрозуміла б тільки ти —
моя дочка! ¹⁰

Це — очевидно — тільки один (малознаний) аспект його поезії, але ми не претендуємо тут на повну характеристику його творчості. Хочеться тільки ствердити цими короткими заувагами, що Семенко був, без сумніву, цікавим і до того *складним* поетом і годі його пізнати через негативну налічку чи якусь однобічну характеристику. Його творчість треба розуміти як одну цілість і тоді різні її "дивні" аспекти набудуть сенсу.

Тепер, здається, якраз час пізнати цього поета глибше. Те пів-століття, яке ніби віддалює нас від Семенка, справді зближує: іновації в українській поезії останніх двадцяти літ (експерименти шестидесятників, Нью-Йоркської групи) зробили Семенка зрозумілішим. Його відчуженість від української хуторянської дійсності промовить, мабуть, і до сьогоденного читача. Наше знайомство з новітньою американською поезією, де "прозаїзм" є нормою, а не гріхом, також робить поезію Семенка приступною. (Семенко, між іншим, пишався тим, що "Коли Уот Уйтмен вмер [1892] народився я"). Одне слово, читач, готовий стриматися від скорого вироку і визнати, що поезія не обмежується кількома пересічними і клясичними визначеннями цього слова, знайде в цій новій збірці Семенкових творів багато більше, ніж "вибрики" і "дивацтва", і навіть ці, з сьогоденної перспективи, приваблять його своєю "логікою".

Врешті, ця збірка дозволить нам відповісти на питання, чи тільки Юрій Тарнавський перейшов межі традиційного?

---

10. Культура і побут 1926, 12, ст. 3.

Тарнавський

БЕТОН

Кожного
року,
як тільки прийде
квітень,
травень, життя
стає таким
трудним, час
є мов бетон,
крізь який
я мушу
протиснутися,
я певний,
що помру
під цю
пору року.

1978

Семенко

АСФАЛЬТ

Спека не можна дихать
давить горло асфальт
все те ж стареньке лихо
охрип мій альт
і я загубив упевненість
я загубив ґрунт
омагазинив свою зверненість
і попрохав фініків фунт.

1914

Олег Ільницький

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У жовтневому числі "Сучасности" ц. р. на ст. 63 в статті Ніни Строкатої "Українська гельсінкська група", другий уступ згори, треба читати "ідеали з III-ого кошика".

На ст. 69, р. 10 згори лапки треба поставити після слова *самвидаву*.

3 життя українців у світі

Перебуваючи в Бразилії, Папа Іван Павло II звернувся окремим посланням до місцевих українців католицької віри у Курітібі 6 липня ц. р. Римський первосвященик говорив українською мовою. Він сказав:

Тут, у Курітібі, є осередок вашого церковного життя. [...] Тут [...] почалося ваше релігійне життя, бож тут понад 80 років тому перший український католицький священик відправив першу службу Богу у вашому обряді для ваших предків на свято св. Івана Христителя, [...] Йому призначений ваш катедральний храм і ваша дієцезія.

Тепер [...] ви, українські католики, задумете збудувати в Курітібі новий собор. І саме сьогодні, я радо благословлю наріжний камінь цього нового храму. [...] Благословлю вас [...] усіх, що тут присутні, та всіх українців у Бразилії. Будьте вірні заповідям Божим, будьте чесні громадяни держави, в якій живе! Шануйте свій обряд, любіть його, бо він береже вашу національну свідомість.

Закордонне представництво Української гельсінкської групи розпочало публікацію "Вісника репресій в Україні", який містить поточну інформацію про переслідування членів руху опору в Україні. "Вісник" з'являється щомісяця українською і англійською мовами і містить рубрики: хроніка репресій, архів самвидаву, новини про невільників, згадки про переслідуваних, список переслідуваних, привіти переслідуваним, різне.

У склад американської Комісії вивчення німецько-нацистського терору (голокост), яка складається за призначенням президента Картера з 50 осіб різних національностей плюс 10 членів конгресу, ввійшов, за повідомленням Ліги проти знеславлення українського імені, правник Юліан Куляс із Чикаго.

З нагоди публікації чотиритомової поеми-роману "Свідок" Василя Барки, члени кураторії та ділового комітету фонду видання творів Барки влаштували авторові літературний вечір і зустріч з публікою в Українському інституті (Нью-Йорк) 18 жовтня ц. р.

Раїса Мороз 1 липня ц. р. виступила з доповіддю в Вашингтоні на сесії конференції, присвяченій проблемам американської родини. На запрошення організаторів доповідачка говорила про проблеми родини в

радянському суспільстві, навітлила тамтешні умови виховання дітей. Мороз дала характеристику СРСР як прямого продовження Російської колоніальної імперії в русифікаційному процесі.

■

19 вересня — 26 жовтня в приміщеннях Українського інституту новітнього мистецтва в Чикаго відбулася виставка праць мистця Аркадії Оленської-Петришиної.

Члени цього інституту організували Святославові Караванському, нещодавно прибулому до США довголітньому в'язневі, членові руху оборони людських прав в Україні, літературний вечір і зустріч з місцевими українцями в приміщеннях інституту 27 вересня ц. р.

■

У Мюнхені почав з'являтися "Бюлетень Українського технічно-господарського інституту". Серед матеріалів бюлетеня є статті, що розглядають проблеми економічного, зокрема сільськогосподарського, планування в СРСР і УРСР. "Бюлетень" виходить заходами ректорату УТГІ, до складу якого належать: І. Майстренко, І. Ковальський, Г. Комаринський.

■

Як подає газета "Наше слово" від 9 березня ц. р., Українське суспільно-культурне товариство (УСКТ) в Польщі згуртує "свідомих під національним, політичним і громадянським поглядом українців" Польщі. Більшість членів товариства — молодь. Управа УСКТ відзначає, що українські радіопередачі в Ольштині, Кошаліні, Щеціні та Жешові "знайомлять слухачів з досягненнями товариства, з українською культурою".

■

Відома піяністка Люба Жук, професор музичного відділу Макгілського університету в Монреалі (Канада) дала серію концертів у містах Канади (осінь і початок зими 1979 р.) і відбула тихоокеанське турне (Гонолюлю, Йокагама, Маніля, Гонг-Конг) в лютому 1980 р. У програмі кожного концерту були твори українських композиторів — Левка Ревуцького, Станіслава Людкевича, Маріяна Кузана, Мирослава Скорика, Володимира Грудина, Федора Якименка, Юрія Фіяли та ін.

■

Під час цьогорічних відзначень проголошення української державности з промовами в Торонто виступили прем'єр-міністр країни Дж. Кларк, міністер закордонних справ Флора МекДоналд і прем'єр провінції Онтаріо — В. Дейвіс.

Юрій Майський

3 міжнародної хроніки

Газета "Наша страна", що виходить російською мовою в Тель-Авіві, опублікувала 22 червня 1980 р. статтю, в якій повідомляється про створення в США "Ліги проти знеславлення українського імені". У досить об'єктивному тоні газета розповідає про причини, які викликали утворення "Ліги", про катастрофу на Україні 1933 року, про загибель українців у німецьких концтаборах тощо. Газета також повідомляє про вимогу включити українців до складу створеної през. Картером Ради для увічнення пам'яті Катастрофи, про поїздку до Вашингтону П. Мірчука та Ф. Лук'яновича. Провадячи паралелю між єврейською "Лігою для боротьби проти наклепу" та "Лігою проти знеславлення українського імені", газета водночас намагається не займати власної позиції, обмежившись повідомленням про події.

Тель-авівська російськомовна газета "Наша страна" опублікувала 11 червня замітку "Виступ генерала Григоренка в Лондоні". Дуже високо оцінюючи діяльність Петра Григоренка в справі боротьби проти радянської міжнародної експансії, в обороні людських та національних прав, газета відзначає: "Григоренко був зустрінутий (в Англії) дуже тепло й сердечно, хоча останнього часу на нього накиннулися зі злісними нападами не лише 'майстри' радянської пропаганди, а й українські емігранти-екстремісти..." Газета підкреслює ті частини виступу Григоренка в Лондоні, в яких він закликав Захід підтримати афганських повстанців та поневолені народи СРСР.

І. К.

У католицькому центрі "Дім зустрічей" у Кенігштайні коло Франкфурту (Західна Німеччина) відбувся від 31. 7. — 8. 8. 1980 р. 30-ий конгрес "Церква в потребі", на якому референти з різних країн поділилися своїми думками про стан церкви в країнах комуністичних та латиноамериканських диктатур, а також про стосунки християн та інакочерців у країнах Близького і Далекого Сходу.

На конгрес був запрошений також патріарх Йосиф Сліпий. Через стан здоров'я він не міг узяти участь у конгресі, а прислав архимандрита Л. Гузара, що відчитав приготований патріархом реферат про стан Української католицької церкви в Україні. Реферат прочитано на кінцевій урочистій сесії.

З українських священників брали участь у конгресі ще І. Гриньох, І. Дацько, В. Гаргай, А. Остапчук, кілька молодих богословів, студентів та мирян. У п'ятницю відбувся своєрідний семінар на тему "Стан Української католицької церкви в Україні".

Реферат патріарха про ліквідацію нашої церкви 1945/1946 р. і її незнищенність в умовах катакомбного існування справив на слухачів глибоке враження. "Франкфуртер альгемайне цайтунг" передрукувала фрагмент реферату в дописі про конгрес (4. 8. 1980). Приємно здивував українських слухачів о. Меерсон-Аксьонов з Нью-Йорку, що реферував

про стан Російської православної церкви в Радянському Союзі. Він чи не перший представник російського православ'я, що засудив ліквідацію Української католицької церкви й висловив надію, що їй та українському народові будуть визнані права на власне окреме життя.

А.-Г. Г.

23 березня ц. р. "Чікаго трибюн" рецензувала платівку "Українська скрипкова музика 20-ого століття", виконану скрипалем Євгеном Гратовичем, піаністом Вірком Балеєм і контрабасистом Б. Турецьким. Рецензент Джон ван-Рейнс назвав платівку "однією з найцікавіших за останні місяці". Він пише: "Борис Лятошинський, батько сучасної української музики, репрезентований мужньою, деклямативною Сонатою (1926), дещо подібною з вигляду до Бартока, але сповненою драматичною напруги. Це сильний твір, який я рекомендував би скрипалям, що шукають незаяложеного репертуару. Твір Леоніда Грабовського... зразок т. зв. «Київської школи авангардистів», ефективно використовує вибухові контрасти кольорів... [Інші твори —] Віктора Косенка й Євгена Станковича — традиційніші, в фолкльорному стилі".

Р. С.

Під час засідань XV Міжнародного конгресу істориків, що проходив у Букарешті (Румунія) в серпні ц. р., на сесії на тему "Федеративні і плюралістичні держави" відбулася жвава дискусія (західно-німецькі "Вельт" від 20 серпня і "Франкфуртер альгемайне цайтунг" від 29 серпня). Після доповідей з СРСР з їхніми, як згадують автори дописів, явно не збіжними з правдою твердженнями про вільне право пересування національних груп у межах СРСР, слово забрав Б. Осадчук із Західного Берліну. Посилаючися на таємні договори, укладені СРСР, він поставив справу входу в склад СРСР країн Прибалтики і Молдавської РСР, що викликало в присутніх довготривалі оплески. Радянські історики були змушені виступити з контраргументами, що були, як зазначають автори, не дуже вдалі.

Шведська Академія призначила цього річ нагороду Нобеля в ділянці літератури польському поетові і есеїстові Чеславові Мілошеві ("Нью-Йорк таймс" від 10 жовтня ц.р.). Мілош — колишній дипломат Польщі в Вашингтоні і Парижі, — попросив азилю у Франції 1951 р., від 1960 р. викладає слов'янські літератури в Каліфорнійському університеті в Берклі.

Ю. М.

ЩЕ РАЗ ПРО ПРОЄКТ «МУЗЕЙ УКРАЇНСЬКИХ МИСТЦІВ»

Редакція, публікуючи мій матеріал на цю тему ("Сучасність" 1980, б), умістила поруч зауваги Богдана Цимбалістого.

Я *чітко відмежував* мій проєкт ("Музей українських мистців [новаторів]", саме музей мистців, бо вони мають бути його засновниками й добродіями), від загальної візії, базованої на звичайних музейних зразках. Уважний читач мусів зауважити різницю, і можна було б про це не говорити. Але п. Цимбалістий порушив кілька питань, які заслуговують на обговорення.

1. На думку п. Цимбалістого для національних меншин етнографічно-історичні інституції найкращий вибір. Погоджуюся, що для німців, французів, євреїв тощо — документація еміграційної історії може бути кінцевою метою. Одначе українська проблема відмінна. Коли згадані нації на власних землях творять і переживають нормальні культурні процеси, ситуація на Україні така, що все високоякісне, що твориться нашими мистцями на еміграції, є незаступимим здобутком української культури нашого періоду.

2. П. Цимбалістий хоче поширити програму "Українського музею" в Нью-Йорку (щось тут з назвою не зовсім в порядку: назва занадто лаконічна, потрібне уточнення), включаючи в його програму збірку образотворчого мистецтва.

Не хочу бути "чорним вороном", але наші часті поєднання етнографії з проблемним мистецтвом виходили банально. Та хто знає: маючи фонди, залі і добрих кураторів, мабуть, усе можна як слід робити.

3. Про фінанси: перед виданням моєї книжки "Про речі більші, ніж зорі" роблено заходи включити до неї кольорові репродукції. У наших ресурсах не знайшлося на це фондів! Працюючи на прожиток і матеріали (кошт яких на рік може сягати 2.000 доларів), мистець витрачає 10 трудових годин денно, 80-90% енергії і втрачає змогу зреалізувати ідеї-візії, реалізація яких залежить від часу й енергії. Це втрата мистця, але, поскільки мистецтво раніше чи пізніше стає капіталом громади, ця втрата стає втратою нації — втратою людства.

4. П. Цимбалістий запевняє, що "... у Нью-Йорку місць на виставки є багато і в американських і в українських установах"; але мені йдеться про акумуляцію, про збірку і, врешті, про дарунок Україні у відповідну пору наших мистців на еміграції. Коли я говорив про виставки і

випозичання цих експонатів — я мав на увазі розв'язку проблеми простору, поскільки цей музей буде "без стін".

5. Я маю на увазі також музей, що запрошував би мистців, праця яких в'яжеться з актуальними (сьогоднішніми, або щойно народжуваними) проблемами. Така програма не є і ніколи не буде в конфлікті з часом і цей музей документуватиме образотворчі проблеми, скажімо, 1960-их, 1970-их, 1980-их і т. д. років.

Дбаючи за престиж Українського музею в Нью-Йорку, не слід захитувати престиж іншої нашої вельми цінної установи в Чикаго — Українського інституту новітнього мистецтва. Я щасливий з успіхів обох наших установ, але це не міняє факту, що в нас є потреба на інші культурні ініціативи і акції.

Юрій Соловій

Примітка редакції: Лист друкується в скороченні.

ВІД РЕДАКЦІЇ І ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

У "Сучасності" ц. р., ч. 2, ст. 170 редакція й видавництво, відповідаючи на побажання більшості читачів і передплатників (97%) збільшити розмір числа журналу, обіцяли в 1980 р. довести число сторінок пересічно до 136, що становить додаткові 96 сторінок на рік.

Заходами редакції й видавництва, не зважаючи на сильне збільшення коштів друку й паперу, 1980 року "Сучасність" дала своїм читачам і передплатникам додаткових не 96, а 160 сторінок. При цьому передплата протягом року лишилася незмінною, а роздрібна ціна числа була побільшена тільки в випадку двох особливо обсяжних книжок. Проте згадане збільшення коштів друку змушує нас підвищити у 1981 році передплату на наш журнал і просимо наших читачів мати зрозуміння для труднощів, які мусять сьогодні поборювати кожне видавництво, отже і наше. Підвищуємо ціну за "Сучасність" тільки на 15 відсотків, щоб уможливити придбання журналу ширшим колам української громади. Рівночасно однак, щоб покрити надмір витрат, редакція й видавництво звертаються до читачів, прихильних до журналу і зацікавлених у його розбудові, з проханням надсилати пожертви на пресовий фонд "Сучасности". Усі такі пожертви, великі й малі, будуть високо цінені і згадані з подякою на сторінках журналу.

ЗМІСТ ЖУРНАЛУ «СУЧАСНІСТЬ» ЗА 1980 РІК

ПОЕЗІЯ

- АНДІЄВСЬКА Емма: Перші приступці ночі (12).
БАРКА Василь: Майбутній антихристичник (3).
ГОРБАЛЬ Микола: Дні і ночі (6).
ГЛУЗМАН Семен: Вірші з заслання та з-за ґрат (5).
ЗУЄВСЬКИЙ Олег: Кассіопея (III) (10).
ІЛЛЯ Валерій: Поезії (7-8).
КАЧУРОВСЬКИЙ Ігор: Сонети і так просто... (4).
КОЛОМИЄЦЬ Юрій: Абстрактний речитатив — Химерність — Прихід (6).
ЛВИЦЬКА-ХОЛОДНА Наталя: Перед останнім судом (5).
ОЛЕКСАНДРІВ Борис: Поезії (3).
ОЛЕКСІЙЧУК Леонід: Між іншим. Поезії (2).
ПАЛІЙ Ліда: Зерно болю (12).
РУБЧАК Богдан: Три легкі лекції (7-8).
САПЕЛЯК Степан: Вірші з заслання та з-за ґрат (5).
СВІТЛИЧНИЙ Іван: Архімед (7-8).
СЕНИК Ірина: Вірші з заслання та з-за ґрат (5).
СМОТРИЧ Олександр: В'язанка барвистих віршів (1); Дванадцять ескізів до ніколи не написаної поеми (9).
ФІШБЕЙН Мойсей: Поезії (4).
ХВИЛЬОВИЙ Микола: Із збірки «Досвітні симфонії» (2).

ПЕРЕКЛАДНА ПОЕЗІЯ

- КАЧУРОВСЬКИЙ Ігор: Шляхом сонета. Сув'язь перекладів (11).
ПЛАТ Сільвія: Тюльпани. Вівці в мряці. Переклала *Марта Тарнавська* (1).
ХАРАЦ Мєір: Нескінченна мить. Переклав *Мойсей Фішбейн* (11).
ХІМЕНЕС Хуан Рамон: Вибір з поезій. Переклав *Вадим Лесич* (11).

ПРОЗА

- АНДІЄВСЬКА Емма: Наумик і сатана (5).
БАЮРСЬКИЙ Демонодор: Кінець цікавого світу (12).
ВОВК Віра: Якби я була павою...; Жебрачка (3).
НИЖАНКІВСЬКИЙ Богдан: Фортепіан (7-8).
ОЛЕКСІЙЧУКИ Леонід і Лариса: Брегель з Манітоби (4).
РУДАКЕВИЧ Ольга: без назви (9); сніданок (12).
САМЧУК Улас: Зустріч інших (7-8).
СЕНЧЕНКО Іван: На калиновім мості (2).
ТАРНАВСЬКИЙ Юрій: Проект на академію Бродів (12).
ФЕДОРЕНКО Валентина: Париж — Лондон — Монтевідео (1).

ПЕРЕКЛАДНА ПРОЗА

- ГІМАРАЙНС РОЗА Жоан: Ми — хитаючися. Переклала *Віра Вовк* (7-8).
ЛІСПЕКТОР Клярісе: Курка. Переклала *Віра Вовк* (7-8).

ПОМЕРАНЦЕВ Ігор: На волосинці; Під склепінням. З російського рукопису переклав Іван Кошелівець (9).
РАМОС Грасільяно: Місіонер. Переклала Віра Вовк (7-8).
ТРЕВІЗАН Далтон: Свічка для Даріо. Переклала Віра Вовк (7-8).
ШАХНОВИЧ Генрих: У Києві і з Києва (Відкрито — закрито; Київські вулиці; Якщо ваші дозволять). Переклад з російського (10).

ДРАМА

БАРКА Василь: Господар міста (6, 7-8, 9).
БОЙЧУК Богдан: Коротка розмова телефоном (мала п'єса без великих літер) (3).

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

БОЙЧУК Богдан: Два штрихи (1).
БОЛТ Джон Е.: Мистецтво Якова Гніздовського (4).
ГАЙДАРІВСЬКИЙ Василь: Дещо про себе і свою творчість (2).
ГОРБАЧ Анна-Гая: Поегичний пам'ятник для дівчини з легенди (11).
ГРИШКО Василь: Від «Пролеткульту» до «призову робітників-ударників у літературу» (2).
ГУМЕННА Докія: Магія Косинчиного слова (10).
ІЛЛЯ Валерій: Структура чи душа? (7-8).
К-ИЙ Іван: Червоне і чорне (5).
КЛЕЙНЕР Ізраїль: Карбувальник з України Лев Сегал. Інтерв'ю з мистцем (1).
КОСТЮК Григорій: ... що вгору йде... (10).
КОШЕЛІВЕЦЬ Іван: З нотатника «Без початку і без кінця» (6); Туга за катарсисом: Післяювілейне про Миколу Бажана (12).
ЛАВРІНЕНКО Юрій: На Новому Афоні (1); Монолог Сковороди (3); Рапсодія на 1933-ій і саможертву Хвильового (5).
ОЛЕНСЬКА-ПЕТРИШИНА Аркадія: Три шкідливі теми на мистецькі теми (5).
ОРЛОВСЬКА Дзвінка: Шиферне коло і фігура жінки (9).
ПАРАДЖАНОВ Саркіс: Інтерв'ю (7-8).
ПЕВНИЙ Богдан: Робітник у авреолі (2).
ПОМЕРАНЦЕВ Ігор: Кілька думок про катарсис (1).
СОЛОВІЙ Юрій: Культура, шило, мішок і груші (3); Проект: український музей (6); 478-0162. Посмертне: Христя Оленська (10).
СОЛОМУХА Антон, СТРЕЛЬНИКОВ Володимир: Інтерв'ю «Сучасности» з нагоди виставки в Нью-Йорку (12).
СТРУК Данило Гусар: Винниченкова моральна лябораторія (7-8).
ФІШБЕЙН Мойсей: Відстань пізнання (6).
ЦИМБАЛІСТИЙ Богдан: За який український музей у Нью-Йорку? (6).
Ю. Ш.: Полеміка про Шардена. Чи не про Шардена? Чи не полеміка? (3).

МУЗИКА І ТЕАТР

БАЛЕЙ Вірко: Володимир Загорцев у Нью-Йоркській філармонії (4).
БОЙЧУК Богдан: Відбуті і невідбуті зустрічі з Павлом Вірським (9).
ВИРСТА Аристид: Євгенія Зарицька (4).
ВИТВИЦЬКИЙ Василь: По сторінках київської «Музики» (3); Свідчення Дмитра Шостаковича (7-8); Ювілейне пожив'я (12).

РЕВУЦЬКИЙ Валеріян: Після Бабиного похорону (1).

У ПРИЙМАХ У ЧУЖИХ

МАРКАДЕ Валентина: Український внесок до авангардного мистецтва початку ХХ століття (7-8).

СУСПІЛЬСТВО, ІСТОРІЯ, ПОЛІТИКА, НАУКА

АЛЕКСЄЄВА Людмила: Про способи самовизначення націй: інтерв'ю (7-8).
АЛЕКСЄЄВА Людмила, БЕЛОЦЕРКОВСЬКИЙ Вадим: Анкета з національного питання (Відповіді Андрія Амальріка, Євгенія Вагіна, Наталі Горбаневської, Емілії Ільїної) (11).

Б. К.: Невдоволення і спротив робітничої класи в Радянському Союзі сьогодні (2).

БАЛЕЙ Петро: Коли ми вже станемо політичним народом?.. (5).

БЕЛОЦЕРКОВСЬКИЙ Вадим: Інтелекція і робітники (2); Після анкети «Сучасності» про найважливіші проблеми національного питання в СРСР (12).

БОГАЧЕВСЬКА Марта: Передумова наукових товариств — наука (1).

БУДУЛЯК-ШАРИГІН Микола: Інтерв'ю (Вступ Богдана Нагайла) (3).

ВАЙЛЬ Борис: Право на житло і робітничі гуртожитки (2).

ВАЙНТРАВЬ Віктор: Премії Фондації Южиковського (10).

ВУДКА Ар'є: Національний аспект робітничого питання (2).

ГЕЙЛ Вілем: Прага — дійсність і перспектива (7-8).

ГРИНЬОХ Іван: Олесь Бердник (4).

ГРИШКО Василь: Початки монтування процесу СВУ (9); Зв'язок з закордоном у справі СВУ (10); Що було, чого не було та що «повинно було бути»? (12).

ГЕРУТІС Альбертас: З історії українсько-литовських зв'язків (5).

ГІНЗБУРГ Олександр: Розмова (7-8).

ІСАЇВ Всеволод: Міграція до міст, суспільні зміни і рух опору на Україні (1).

КАМІНСЬКИЙ Анатоль: Яка орієнтація? (1); Між тоталітаризмом і демократією, між еволюцією і революцією (3); Ще про легалістичність і революційність боротьби (6); Тіто і його спадщина (7-8); Чому нервуються Солженіцин і Краснов? (12).

КОРДЮК Богдан: Що діється в Радіо «Свобода»? (1).

КРАВЧЕНКО Богдан: Зміни в структурі робітничої класи на Україні (1897-1970 рр.) (2).

КУЗИК Микола: Дорога до Швейцарії. Із спогадів зв'язкового ОУН (11).

ЛЕВИЦЬКИЙ Борис: Проблеми ісламських народів СРСР (9).

ЛЕМКО Василь: Євген Лазаренко (4).

ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ Іван: Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка у світлі його публіцистичних видань (9).

ЛІВИЦЬКА-ХОЛОДНА Наталя: Видавництво «Варяг» (11).

ЛУЦЬКИЙ Юрій: Кубійовичеві — 80 років. З народженням (9).

ЛЮБАРСЬКИЙ Кронід: Інтерв'ю (7-8).

МАЙСТРЕНКО Іван: Ювілеї Сталіна і Леніна і завершальний етап більшовизму (4); Гамлет проти Сталіна (11).

М. Д. Д.: «Kultura» (7-8).

М. Д. Д., РМт: «Континент»; «Svĕdectví». «Синтаксис» (6).

- М. Д. Д., РМт: «Синтаксис». «Svědectví» (11).
 МОРОЗ Раїса: 3 життя національних меншостей України: греки (12).
 МОТИЛЬ Олександр: Організація українських націоналістів і робітництво (кілька завваг) (2).
 ОДАРЧЕНКО Петро: Славний рід (11).
 ПІРОГОВ Сергій: До питання про «українізацію» Києва (6).
 ПЛЮЩ Леонід: Конституювання нової кляси. Формальна логіка радянського абсурду (4, 5).
 ПОСТСКРИПТУМ РЕДАКТОРА (2).
 ПРОКОП Мирослав: Про Воркуту, голод та проблеми самооборони народу (3);
 Порушення політичних і національних прав в Україні 1975-1980 (9); Нові форми погрому в Україні (11); Роман Шухевич і питання самостійності української політики (12).
 ПРОЦЮК Степан: Академік Петро Капіца (4).
 РМт: Слова, яких не було (6); Володимир Вашкович (11).
 СВЄНЦІЦЬКИЙ Якуб: Польська демократична опозиція (10).
 СЕЙТМУРАТОВА Айше: Мусулмани в СРСР (9).
 СІЛЬНИЦЬКИЙ Франтішек: Однобічний Солженіцин (5).
 СКЕД Алан: Шотландський націоналізм (7-8).
 СОЛДАТОВ Сергій: Основи політики майбутнього (7-8).
 СОЛЬЧАНИК Роман: Шкільництво і мовна політика в УРСР (11).
 СТРОКАТА Ніна: Українська гельсінкська група (10).
 СУСЛЕНСЬКИЙ Яків: За єврейсько-українську співпрацю (2).
 ТЕСЛЯ Іван: Володимир Кубійович як географ (9).
 ХЕЙФЕЦ Михайло: Інтерв'ю (10).
 ЧОРНИЙ Іван: Євген Коновалець. Риси образу (5).
 ШПОРЛЮК Роман: Замість обіцяної статті (2).
 ШТУРМАН Дора: Харківська трагедія. Риси життя технологічної інтелігенції УРСР (11).
 Ю. Ш.: Спалахи в темряві, з темряви, в темряву: мемуари (11).
 ЯНОВ Олександр: Російський націоналізм і праві ідеології в сучасному СРСР (7-8).

ЖИТТЯ В...

- БОЙЧУК Богдан: Другий цікавий лист [Нью-Йорк] (7-8).
 ВОВК Віра: Лист [Ріо-де-Жанейро] (1); Мої друзі [Ріо-де-Жанейро] (10).
 ГОРБАЧ Анна-Галія: У місті і довкола [Сучава] (9).
 КАЛИТОВСЬКА Марта: Під знаком літературних нагород [Париж] (5).
 ОЛЕНСЬКА-ПЕТРИШИНА Аркадія: 3 виставок осіннього сезону [Нью-Йорк] (3).
 ОРЛОВСЬКА Дзвінка: Мед, жир, повсть у музеї [Нью-Йорк] (3).
 ПАЛІЙ Ліда: Місто вчора і сьогодні [Торонто] (4).
 ПОМЕРАНЦЕВ Ігор: Гамлет з Кельну. Оскар Мацера. На виставці. Сира принада світу [Кельн] (6).

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- АНДРУНИК Степан: Канадська національна оборона (3).
 БАДЗЬО Юрій: Відкритий лист до російських та українських істориків (11).

ВОСЬМИЙ З'ЇЗД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЙНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ (2)
ГРИГОРЕНКО Петро: Привіт і доповідь на з'їзді Братства кол. вояків 1-ої Української дивізії УНА (3).
ГРИЦЯК Євген: Етап Караганда — Норільськ і перші дні в Норільську (6).
ЗАЯВА ГРОМАДСЬКОГО КОМІТЕТУ УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКОЇ СПІВПРАЦІ (5).
ЗАЯВА КОМІТЕТУ ЄВРЕЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ СПІВПРАЦІ (3).
КАРАЧКО Лук'ян: Короткий нарис польсько-українських трагедій (10).
КОНФЕРЕНЦІЯ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ ЗА КОРДОНОМ (2).
ПЛЕЧЕНЬ Омелян: Велика П'ятниця, Зелені Свята на Засянні (4).
ПОЛЬСЬКИЙ САМВИДАВ ПРО СИМОНА ПЕТЛЮРУ (5).
ПРОТОКОЛ ПОРОЗУМІННЯ МІЖ УРЯДОВОЮ КОМІСІЄЮ І ЗАВОДСЬКИМ КРАЙОВИМ КОМІТЕТОМ ЗІ СЕРПНЯ 1980 РОКУ В ГДАНСЬКІЙ ВЕРФІ (12).
РМт: Білоруський самвидав в обороні національної гордості (7-8).
РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ЗАЯВА (11).
СВІТЛИЧНА Надія: Політика русифікації на Україні (7-8).
ХАРТІЯ РОБІТНИЧИХ ПРАВ (10).
ШУМУК Данило: Від Майорщини до Хоролу (7-8).

ПОСМІШКА

БАЮРСЬКИЙ Демонодор: Дітопис і дідопис (6).
ГУЦАЛЮК Любослав: Рефлексії візій та привидів, пов'язаних з куренням, особливо попелом сигар (11).

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

БІЛІНСЬКИЙ Ярослав: Американський підручник про національності СРСР (10).
БОГАЧЕВСЬКА Марта: Літературна спадщина Симона Петлюри (5).
ГОРЛИЦЯ Л.: Матеріали і спогади про Доленка (4).
ГРАБОВИЧ Григорій: По дорозі в літературу (4).
ІЛЬНИЦЬКИЙ Олег: «Ідіотизм», що був поезією (12).
ІЛЬНИЦЬКИЙ Роман: Спогади Івана Кедрина (1); Збірка статей Михайла Сошовського (7-8).
КЕЙС Віталій: Майстер сучасної поезії (1).
К-ИЙ Іван: Чотири роки в історії плянети (11).
МАРКУСЬ Василь: Спроба новітньої історії Закарпаття (6).
МАРТИНЮК Лариса: Про мистецтво і мистців (7-8).
М-КО Ів.: Національне питання в СРСР сьогодні (3).
ОДАРЧЕНКО Петро: Наукові праці Михайла Драй-Хмари (5); Нове академічне видання творів Лесі Українки (9).
ОЛЕКСАНДРІВ Борис: З приводу «Зібраних творів» Б. Кравцева, т. 1 (3).
СТРУМІНСЬКИЙ Богдан: Антоненко-Давидович про те, як ми не говоримо (4).

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- А.-Г. Г.: 3 життя українців у світі (1); 3 міжнародної хроніки (12).
АНАСТАЗІВ ЄВГЕН: Пресова конференція Караванських у Вашингтоні (2).
ВИСЛІДИ ЗАПИТНИКА ПРО ЗБІЛЬШЕННЯ РОЗМІРУ ЧИСЛА «СУЧАСНОСТИ» (2).
ВІД РЕДАКЦІЇ І ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНОСТИ» (12).
ГОРБАЧ Анна-Галія: Український самвидав у німецькомовних публікаціях (1).
І. К.: 3 життя українців у світі (7-8); 3 міжнародної хроніки (12).
МАЇВСЬКИЙ Юрій: На нашій не своїй землі (1, 2, 3, 4, 7-8, 12); 3 життя українців у світі (12).
О. К.: 3 життя українців у світі (1).
РМт: 3 міжнародної хроніки (6).
Р. С.: На нашій не своїй землі (6); 3 міжнародної хроніки (12).
Ю. М.: 3 життя українців у світі (1, 3, 4, 7-8); 3 міжнародної хроніки (1, 3, 4, 6, 12);
На нашій не своїй землі (6).

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

- ВАРШАВ'ЯНИН: Про книжку Івана Майстренка (3).
ГРИЦИНА Казимир: Про одну цитату (6).
МАЦЬКІВ Теодор: Проти відчуження людей (9).
МОТИЛЬ Олександр: Про неоконформізм в українському мистецтві (9).
СОЛОВІЙ Юрій: Ще раз про проєкт «Музей українських мистців» (12).

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ (1, 4, 6, 7-8, 9, 12).

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Емма Андіївська*: Перші приступи ночі.
- 6 *Демондор Баюрський*: Кінець цікавого світу.
- 9 *Юрій Тарнавський*: Проект на академію Бродів.
- 11 *Ліда Палій*: Зерно болю.
- 13 *ольга рудакевич*: сніданок.
- 16 *Іван Кошелівець*: Туга за катарсисом. Післяювілейне про Миколу Бажана.
- 27 Інтерв'ю «Сучасности» з Антоном Соломухою та Володимиром Стрельниковим з нагоди виставки в Нью-Йорку.

ТЕАТР І МУЗИКА

- 38 *Василь Витвицький*: Ювілейне пожив'я.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 44 *Василь Гришко*: Що було, чого не було та що «повинно було бути»?
- 64 *Мирослав Прокоп*: Роман Шухевич і питання самостійності української політики.
- 75 *Раїса Мороз*: З життя національних меншостей України: греки.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 80 *Анатоль Камінський*: Чому нервуються Солженіцин і Краснов?

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 99 *Вадим Белоцерковський*: Після анкети «Сучасности» про найважливіші проблеми національного питання в СРСР.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 104 Протокол порозуміння між урядовою комісією і заводським крайовим комітетом 31 серпня 1980 року в Гданській верфі.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 108 *Олег Ільницький*: «Ідіотизм», що був поезією.
- 115 Просимо виправити.
- 116 *Юрій Маївський*: З життя українців у світі.
- 118 *І. К., А.-Г. Г., Р. С., Ю. М.*: З міжнародної хроніки.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

- 120 *Юрій Соловій*: Ще раз про проект «Музей українських мистців».
- 121 Від редакції і видавництва «Сучасности».
- 122 Зміст «Сучасности» за 1980 рік.

Адреси наших представників

- Австралія:** Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046
- Аргентина:** Dr. M. Wasylyk
Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
Maza 144
Buenos Aires
- Велико-британія:** Mr. S. Wasylo
4, The Hollows.
Silverdale, Wilford
Nottingham
- Ізраїль:** G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat — Yam
- Канада:** Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
- США:** G. Lopatynski
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschiikon
- Швеція:** Kurylo Harbar
Box 1062
141 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1981 рік

одно число: річно:

Австралія	3.—	30.— дол.
Австрія	45.—	450.— шил.
Англія	1.25	12.50 фун.
Аргентина	7000.—	70.000.— пез.
Бельгія	100.—	1.000.— б. фр.
Бразилія	200.—	2.000.— н. круз.
Венесуела	3.50	35.— ам. дол.
Голляндія	7.—	70.— гул.
Ізраїль	20.—	200.— шек.
Канада	3.50	35.— ам. дол.
Німеччина	6.—	60.— н. м.
США	3.50	35.— ам. дол.
Франція	15.—	150.— ф. фр.
Швайцарія	6.—	60.— ш. фр.
Швеція	15.—	150.— к.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 22.— ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для вплат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

У ближчих числах «Сучасности» заплановано вмістити серед іншого такі матеріали:

- нові поезії Василя Барки, Марти Калитовської та Мойсея Фішбейна,
- «Мандаля» Віри Вовк,
- «У вовчому лігві» Івана Смолія,
- статтю Ігоря Качуровського «Нащадок "кривавого бандуриста"»,
- статтю Богдана Рубчака «Меандрами Віри Вовк»,
- статтю Романа Савицького «"Російські" коляди й композитори»,
- статтю Ізраїля Клейнера «Про одну майже забуту статтю Жаботинського»,
- статтю Хуана Матесанса «Проблеми національностей в Іспанії»,
- статтю Вікентія Шандора «Бенеш в екзилі і карпатські українці»,
- статтю Степана Процюка «Голод 1933 р. в новій радянській повісті»,
- статтю Б. Певного «Крізь модерний калейдоскоп»,
- статтю Михайла Френкіна «Національно-визвольний рух у Росії під час Лютневої революції 1917 р.».

Іван Майстренко

ІСТОРІЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

Мюнхен, 1979, 260 ст. Обкладинка Ореста Слупчинського.

Книжка складається з таких розділів: Передісторія КПУ, Створення КП(б)У і збройна боротьба за советизацію України, КП(б)У в добу НЕПу і українізації, Поворот більшовизму до російського великодержавія, КП(б)У під час війни і в повоєнний період, КПУ після смерти Сталіна (доба Хрущова), КПУ в добу Брежнєва, Ленін і національне питання.

Ціна: 8 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Federal Republic of Germany

у США і Канаді:

Nina Ilnytkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA